
**SMEH I SUZE
SRPSKOG
OBRAZOVANJA:
RODNI I ETNIČKI
STEREOTIPI
U ČITANKAMA
ZA SRPSKI JEZIK
I KNJIŽEVNOST
U OSNOVNOJ ŠKOLI**

ANA KOLARIĆ

Na zidu učionice u mojoj osnovnoj školi, iznad table a ispred klupa u kojima smo sedeli, visio je u zlatnom ramu portret Josipa Broza Tita. Tokom nekoliko sledećih godina portreti na zidu su se menjali. Pobornik ideja evropskog prosvetiteljstva Dositaj Obradović zadržao se na zidu relativno kratko, ali je zato Vuk Karadžić ostao nešto duže e da bi bio zamenjen portretom Svetog Save, poslednjim koji pamtim. Zamena portreta pratila je, razume se, političke promene u društvu, ali su ti muškarci, istovremeno, predstavljali i referentne tačke u mom osnovnom obrazovanju.

Pamtim i 22. decembar. Jedna devojčica bila bi “izglasana” da toga dana predstavlja svoje odeljenje. Sa *hand-made* čestitkom u ruci, ona bi iz učionice otišla do zbornice, gde je trebalo da izabere “svog” vojnika. Ovaj datum pamtim zbog nelagode – ispoljila se ona crvenilom, znojenjem i mucanjem – koju sam osetila dok sam sa vojnikom, koga sam držala za ruku, stajala pred čitavim razredom.

Ne znam da li i čiji portreti vise na zidovima osnovnih škola ove 2008. godine. Dan JNA se – ne obeležava. Ali, kada otvorim čitanke za srpski jezik i književnost koje su u upotrebi u proteklih petnaestak godina, koliko otprilike ima od kad sam izašla iz osnovne škole, ponovo pronalazim Kosovku devojkicu, majku Jugovića i niz bezimenih majki koje svejednako neguju, oplakuju i sahranjuju “heroje”. Brojne promene – političke, ekonomske, kulturne – u srpskom društvu u poslednje dve decenije očito nisu zahvatile i reprezentacije žena i muškaraca u udžbenicima za osnovne škole.

Ovaj tekst nudi okvir za istraživanje o rodnim i etničkim stereotipima u čitankama za osnovnu školu. Kao osnovnu prihvatam pretpostav-

ku da analiza udžbenika mora obuhvatiti i ono što je “izvan teksta”. Smatram da se analizom samo književnih tekstova u čitankama ne stiže do potpune interpretacije – istraživačica mora analizirane tekstove da kontekstualizuje i uzme u obzir odnose moći koji utiču na proizvodnju udžbenika i određuju je. Moje istraživanje jeste i politički čin: njegov politički aspekt za cilj ima da razotkrije čije znanje i tradicija se prenose čitankama. Za analizu stereotipa koji se u čitankama pojavljuju u vezi sa porodicom, seksualnošću, etničkom pripadnošću, obrascima ženskosti i muškosti koristim analitičku kategoriju roda.

Na početku, osvrnuću se na rad ženskih pokreta iz devedesetih, kao i na postojeću literaturu koja analizira udžbenike; smatram da između učinka ženskih grupa i postojećeg obrazovnog sistema postoji čvrsta povezanost. Potom izlažem teorijski okvir svog istraživanja i metodologiju koju koristim. U trećem delu analiziram tri primera iz čitanki. Ova preliminarna analiza trebalo bi da ocrta osnovne uvide i na njima zasnovane stavove koje treba proveriti u daljim istraživanjima. Za ispitivanje i razumevanje konteksta unutar koga smeštam analizirane primere oslanjam se uglavnom na teorijske razrade poimanja roda i dominantnih patrijarhalnih matrica u delima Nire Yuval-Davis i Katherine Verdery. Uzorak za analizu obuhvata čitanke za srpski jezik i književnost koje su u upotrebi od petog do osmog razreda osnovne škole od dvehiljadite naovamo.

154

I

I.1. Ženski pokreti u devedesetim

Poslednje ratove na tlu Jugoslavije pratila je pojava izrazito antinacionalističkih ženskih pokreta. Marina Blagojević ukazuje na tri važna faktora koji su uticali na njihovo formiranje – rat i raspad Jugoslavije, sankcije UN-a i transformacija socijalističkog društva u uređenje koje Blagojević naziva “postkomunizmom”.¹ Naglasivši pluralizam u okviru feminističkog pokreta, ona je istakla dominantne pravce u kojima se on razvijao: političke/antiratne grupe (Ženski lobi, Ženska stranka, Ženski parlament i Žene u crnom); grupe za borbu protiv nasilja nad ženama (SOS, Incest trauma centar, Sigurne ženske kuće); grupe za žene sa margine (lezbijke-Labrys, izbeglice-Lastavica); i edukativne grupe (Centar za ženske studije i Ženske

---

1 Marina Blagojević, “Ženski pokret u Beogradu 1990-1997: pogled iznutra/pogled spolja”, u Marina Blagojević (prir.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998), str. 19-20.

studije na univerzitetu).² Nijedna od ovih grupa – iako su im u fokusu bili najvažniji problemi žena (siromaštvo, nezaposlenost, nasilje u porodici) – nije zadobila ozbiljniju podršku. Rekla bih da je razlog za to upravo njihov antinacionalistički angažman, oštro suprotstavljen dominantnom militantnom diskursu. Feministički aktivizam nije se, međutim, sukobio samo sa režimom Slobodana Miloševića i njegovom politikom rata; on se oštro suprotstavio i patrijarhalnom modelu na kome se temeljila zvanična srpska politika.

Rad antiratne grupe Žene u crnom primer je za delovanje bez znatnije podrške unutar društva. Pod sloganom “Ne u naše ime” Žene u crnom su od 1991. do 1996. iskazivale neslaganje s politikom rata mirnim protestima na beogradskim trgovima i ulicama. Ali, i ti mirni protesti provocirali su građane koji su svoje neslaganje sa stavovima grupe iskazivali verbalnim uvredama, a čak i fizičkim napadima na njene članice. Među napadačima nisu bile retke ni žene: one su svoju solidarnost uskratile žrtvama, takođe ženama, čiju su zaštitu zahtevale Žene u crnom, i jasno se stavile na stranu režima.

Jasna podrška militantnoj politici navela je antropološkinju Žaranu Papić da postavi naizgled jednostavno pitanje “Zbog čega je većina žena bila na Miloševićevoj strani?”,³ i pokuša na njega da odgovori: u patrijarhalnom društvu, objašnjava Papić, žene su sklone da se identifikuju sa ponuđenom/nametnutom im ulogom “majke velikih ratnika”.⁴ One tako dobrovoljno podređuju sebe proklamovanim interesima kolektiva.

Većina teoretičarki nacionalizma tvrdi da unutar patrijarhalnih simboličkih obrazaca ženska tela predstavljaju granice države. Otuda, u društvima koja su se našla u ratu, majke, supruge i ćerke otelovljuju nacionalne granice: njihova tela jesu telo nacije, i kao takva se štite odnosno napadaju/siluju. One su “vlasništvo nacije” i potrebna im je zaštita “sinova-patriota”; naknada za zaštitu jeste poslušnost.⁵

155

---

2 *Ibid.*, str. 24–25.

3 Žarana Papić, “Europe after 1989: Ethnic Wars, the Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia”, u Gabriele Griffin i Rosi Braidotti (prir.), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, (London & New York, ZED BOOKS, 2002), str. 132.

4 *Ibid.*, str. 132.

5 Rada Iveković i Julie Mostov, “Introduction. From Gender to Nation”, u Rada Iveković i Julie Mostov (prir.), *From Gender To Nation* (Ravenna, A Longo Editore, 2002), str. 10.

Žene u crnom, međutim, odbile su da budu “majke ratnika” i “vlasništvo nacije”, te da se ponašaju u skladu sa patrijarhalnom ideologijom nacionalizma: suprotstavivši se nacionalističkom režimu i obnovi “tradicionalnog” modela porodice koji vraća ženu “ognjištu”, one su istovremeno jasno iskazale sumnju u ono u šta su verovalе mnoge žene u Srbiji.

* * *

Čini se kao da je izostanak ozbiljnije podrške naveo feministkinje da se usredsrede na njegove manifestacije – podozriv odnos prema feminizmu,⁶ javni diskurs neprijateljski nastrojen prema feministkinjama, odbijanje javnih službi da uvažе zahteve ženskih grupa – umesto na činjenice koje su ga uslovile. Drugim rečima, feministkinje su više ili manje nevoljno prihvatale pasivnu ulogu izopštenica iz društva. Ta pozicija nije ih osujetila u pružanju tačnih analiza postojećeg stanja, ali kao da im je zatvarala perspektivu za traženje načina da se ono promeni.⁷ I nema u tome ničег

---

6 Nedavna polemika između Slobodana Antonića i Adriane Zaharijević, a povodom objavljivanja zbornika *Neko je rekao feminizam?* (Grupa autorki, *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* [Beograd: Žene u crnom, Centar za ženske studije i Ženski fond Rekonstrukcija, 2007]), svedoči o tome da je sumnjičav odnos prema feminističkom delovanju i dalje na snazi u Srbiji. Tekstovi oba autora dostupni su na sajtu Nove srpske političke misli:

http://www.nspm.org.yu/Prikazi/2008_ant_feminizamI.htm

http://www.nspm.org.yu/kulturnapolitika/2008_zaharijevicI.htm

7 Patrijarhalni diskurs bio je toliko dominantan da su i same feministkinje povremeno upadale u njegovu mrežu. Rečit primer za to jeste jedna od inicijativa Ženske stranke. Članice te stranke su 1990. godine odlučile da učestvuju na prvim predsedničkim izborima u višestranačkoj Srbiji. Predložile su da se za predsedničku funkciju kandiduje muško-ženski par. Međutim, njihova kandidatura je odbijena (Anđelka Milić, “Nastanak i kratak drugi život Ženske stranke (ŽEST)”, u Marina Blagojević [prir.], *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* [Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998], str. 77). Jedva da bi se moglo tvrditi da je kandidatura Ženske stranke odražavala svest o rodnoj jednakosti i/ili progresivan politički čin. Naprotiv, predlog predstavnika oba pola implicira interiorizovane patrijarhalne obrasce koji obično vode kompromisnim rešenjima umesto suštinskim promenama.

neobičnog: one su protiv sebe imale čitav sistem, sa svim institucijama i resursima koji mu stoje na raspolaganju za vlastito održanje. U takvoj situaciji, suprotstavljanja u javnoj sferi ne mogu imati veliko dejstvo; i tada, kao i danas, bila je potrebna temeljna promena institucija, a ne njihovo korigovanje.

Uspostavljanje rodne jednakosti i efikasno suprotstavljanje nacionalizmu mogući su jedino ako se promene dominantni kulturni obrasci društva u Srbiji. Ta promena jednim svojim bitnim delom ostvaruje se i kroz obrazovni sistem. Treba biti fer i primetiti da su neke od spomenutih feminističkih grupa uočile i u svojim programima istakle značaj obrazovnih institucija i kurikuluma. Lepa Mladenović i Nadežda Četković, u ime Ženskog lobija, zahtevaju 1991. da se prekine sa “brižljivim negovanjem patrijarhalnog vrednosnog sistema” u “udžbenicima osnovnih i srednjih škola u Srbiji”, koje za posledicu ima “uvek rat”.⁸ I Ženska stranka je tražila “radikalnu reformu obrazovnog sistema” i “razvijanje alternativnih oblika vaspitanja i obrazovanja na svim nivoima” što bi trebalo da dovede do promene obrazovnih programa, organizacije života i rada u obrazovnim ustanovama i menjanja stereotipnih predstava o polnim ulogama.⁹

Štaviše, apel za reformu obrazovanja nije se sveo samo na nekoliko redova u okviru manifesta ženskih grupa. Autorke zbornika *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole*, iz 1994, analizirale su školske udžbenike i skrenule pažnju na njihov “nacionalistički duh”, kao i na povezanost rodne nejednakosti i nacionalizma.

I Centar za ženske studije, koji su 1992. godine osnovale, pored ostalih, Daša Duhaček, Jasmina Lukić, Marina Blagojević i Sonja Drljević, nastao je sa svešću o značaju obrazovanja. Edukativni program Centra obuhvatao je predavanja, istraživačke projekte i izdavačku delatnost. U dveiljaditim Centar nastavlja sa radom u okviru Fakulteta političkih nauka u Beogradu, a njegov program je dopunjen poslediplomskim studijama politike i roda. U fokusu obrazovnih programa Centra jesu problemi roda, rase/etniciteta, klase i seksualnosti. Centar je imao bitnu ulogu u formiranju generacija studentkinja i studenata i njihovoj pripremi za učestvovanje i u akademskoj i u aktivističkoj sferi.

---

8 Nadežda Četković, “Beogradski ženski lobi”, u Marina Blagojević (prir.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998), str. 69.

9 Anđelka Milić, “Nastanak i kratak drugi život Ženske stranke (ŽEST)”, u Marina Blagojević (prir.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998), str. 83.

Feministički pokreti iz devedesetih ponudili su građankama i građanima Srbije drugačiju perspektivu. Izostanak ozbiljnije podrške tim pokretima i njihovom raznorodnom angažmanu upućuje na zaključak o snažnom, institucionalizovanom delovanju patrijarhalnog diskursa, koji stvara okruženje unutar kojeg je teško menjati ustanovljene poglede na svet. S obzirom na to da su očuvanje nacionalnog identiteta, patriotizam/lojalnost prema državi, kolektivni interes nadređen individualnom ključne vrednosti u udžbenicima za osnovnu školu; da su požrtvovanost, vernost i brižnost u udžbenicima implicirane kao odlike koje treba da krase Srпкиnje – otpor koji su građanke i građani pružili feminističkom aktivizmu ne čudi previše.

I.2. Pregled dosadašnjih analiza udžbenika

Na bitnu ulogu koju obrazovanje ima u socijalizacijskom procesu i u usvajanju određenih obrazaca socijalizacije ukazuju i istraživanja udžbenika objavljena tokom proteklih dvadeset godina: *Psihološko-pedagoška analiza udžbenika* (1990), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole* (1994), *Prevazilaženje rodnih stereotipa u osnovnom obrazovanju* (2004).¹⁰ Međutim, ako postavimo sledeća pitanja: Na koji na-

---

¹⁰ U poslednjih desetak godina, pojačan interes za pitanja rodne (ne)jednakosti u oblasti obrazovanja vidljiv je i na regionalnom nivou. Na to su uticali kako delatnost brojnih nevladinih organizacija koje se zalažu za rodnu jednakost u svim sferama života tako i programi koji se bave reformom kurikuluma i revizijom udžbenika posle pada komunističkih režima u Istočnoj Evropi. Na sajtu South-East Europe Textbook Network http://www.ffzg.hr/seetn/states/transreg/clio_in_the_balkans_en.html dostupni su nacrti projekata, inicijative za reformu kurikuluma i izveštaji o obrazovnim programima i njihovom razvoju u zemaljama regiona.

Tako je posle mnogo godina od njegovog formalnog prihvatanja, i u Srbiji počeo da daje rezultate član 10c *Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena* u odeljku o jednakim pravima na obrazovanje žena i muškaraca. Prema ovom članu neophodno je "otklanjanje tradicionalnog shvatanja o ulogama muškaraca i žena na svim stepenima i u svim oblicima obrazovanja podsticanjem stvaranja mešovitih odeljenja i drugih vrsta obrazovanja koje mogu doprineti postizanju tog cilja, a posebno revizijom udžbenika i škol-

čin autori/ke čitanki interpretiraju književna dela koja govore o odnosu između nacije i roda? Na koji način autori/ke čitanki tumače pojedine ženske likove u, recimo, pesmama o Kosovskom boju? Da li književna dela spisateljica, uvrštena u čitanke, imaju potencijal za stvaranje drugačijeg diskursa u odnosu na dominantni, patrijarhalni diskurs? – rezultati prethodnih istraživanja ostavljaju, štaviše, otvaraju prostor za još jednu, temeljnu analizu rodnih stereotipa u čitankama za srpski jezik i književnost. Pregledom postojećih analiza udžbenika ukazujem na slepu mrlju u vezi sa rodnim pitanjima, odnosno na načelno odsustvo feminističkog pristupa kao i na nedostatke koji su rezultat metodologija upotrebljenih u tim istraživanjima.

***

Tim psihologa na Institutu za psihologiju sproveo je istraživanje *Psihološko-pedagoška analiza udžbenika*.^{II} Teorijski okvir ovog istraživanja jeste, očito, u oblasti psihologije i pedagogije. Istraživači su koristili metod analize sadržaja (*content analysis*) za obradu uzorka koji je obuhvatio udžbenike od prvog do četvrtog razreda osnovne škole, odobrene od Ministarstva prosvete u Srbiji 1977, 1978. i 1979. godine. Metodologiji analize sadržaja svojstveni su određeni nedostaci, a neki od njih vidljivi su i u navedenom istraživanju. Pokušaj istraživača da izvedu opšte zaključke zasnovane na analizi sadržaja udžbenika iz svih predmeta (predmeta iz oblasti društvenih kao i prirodnih nauka) neminovno je vodio u redukcionizam i pojednostavljivanje, odnosno zanemarivanje kompleksnosti pojedinačnih tekstova. Takođe, usled usredsređenosti istraživača isključivo na tekst, umanjen je značaj konteksta unutar koga je tekst nastao. Premda su uočili patrijarhalne odnose i rodnu nejednakost u udžbenicima, detaljnija analiza ovih problema nije bila u fokusu interesovanja tima istraživača.

***

---

skih programa i prilagođavanjem nastavnih metoda”. Tekst CEDAW-a (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) na engleskom jeziku dostupan je na sledećoj web adresi:

<http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>

II U fokusu mog interesovanja su dve analize iz podprojekta “Analiza sadržaja” (rad Božice Vidanović i tima Plut, Daničić, Tadić) objavljene u *Psihološka istraživanja* 4 (Beograd, 1990), str. 141–205.

Zbornik radova *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost...*¹² predstavlja značajan doprinos oblasti istraživanja o udžbenicima iz najmanje tri razloga: istraživanja nisu zasnovana isključivo na analizi sadržaja; istraživačice su ponudile nekoliko predloga za drugačija tumačenja književnih tekstova kao i istorijskih podataka u udžbenicima; i, najbitnije, istraživačice su uočile i istakle da su udžbenici iz ranih devedesetih, kao i oni pre njih, proizvod kulturnih politika. Drugim rečima, autorke su ukazale na savremeno društvo kao na izvor znanja i po(r)uka koje bi učenici, u idealnim uslovima, trebalo da usvoje. Uprkos tome što su vezu između udžbenika i ideologije uspešno istakle, autorke nisu dovoljno precizno povukle granicu između društva u celini i konkretne grupe ljudi. Za odgovor na pitanje – *Čije znanje se prenosi kroz udžbenike?* – ključno je uspostavljanje razlike između konkretne grupe ljudi – i konkretnih interesa koje oni zastupaju – koja osmišljava udžbenike, s jedne, i društva u celini, s druge strane. Autorke su uočile vezu između polne/rodne nejednakosti i nacionalizma, ali uzajamna zavisnost unutar dihotomije rod-nacija/nacionalizam i strategije pomoću kojih se ova zavisnost ostvaruje i osnažuje nisu dovoljno ispitane.

* * *

160

Zbornik radova *Prevazilaženje rodnih stereotipa u osnovnom obrazovanju*¹³ rezultat je Regionalne strateške konferencije održane u Crnoj Gori 2004. godine. Na konferenciji su učesnici iz regiona izložili svoja viđenja rodnih stereotipa u obrazovanju i sugerisali načine za njihovo uklanjanje. Međutim, žanr konferencije uticao je na obim i koherentnost ponuđenih analiza. Dijana Plut, koja je saradivala i na prethodno navedenim istraživanjima, govorila je o stanju u Srbiji. U svom izlaganju ona je upotrebila kategoriju roda za analizu socijalizacijskih obrazaca u udžbenicima. Plut ukazuje na to da postoje rđavi rodni stereotipi u udžbenicima i da se nešto u vezi sa tim mora učiniti. Ona smatra da je ključno pronalaženje načina da se pozitivan rodni model prirodno uveže u dominantan socijalizacijski model udžbenika.

---

12 *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost: analiza udžbenika za osnovne škole, prir.* Ružica Rosandić i Vesna Pešić (Beograd: Centar za antiratnu akciju/grupa MOST, 1994).

13 Publikacija dostupna na srpskom i engleskom jeziku na: http://213.149.103.11/download/east_pr_stereotipa.pdf

II

II.1. Udžbenici i ideologija

Obrazovanje jeste proizvodnja ne samo znanja nego i političkih subjekata. Kako školske kurikulume najčešće sastavljaju i gotovo uvek odobravaju državne ustanove – poput Ministarstva prosvete na primer – ne čudi to što je njihov sadržaj uglavnom u skladu sa zvanično proklamovanom državnom/nacionalnom politikom, to jest sa dominantnom ideologijom.

Jaku vezu između odnosa moći i uspostavljenih kulturnih obrazaca u društvu, koji se efikasno podržavaju i obnavljaju kroz obrazovne ustanove, u svojim analizama obrazovanja naglašava i Michael Apple.¹⁴ Zajedno sa Christian-Smith, on vezu između udžbenika i postojećih odnosa u društvu opisuje na sledeći način:

[Udžbenici] su istovremeno rezultat političkih, ekonomskih i kulturnih aktivnosti, borbi i kompromisa. Njih su osmislili, oblikovali i potpisali konkretni ljudi vođeni konkretnim interesima. Objavljivanje udžbenika odvija se unutar političkih i ekonomskih ograničenja nametnutih tržištem, raspoloživim sredstvima i odnosima moći.¹⁵

161

O ulozi udžbenika Apple i Christian-Smith pišu:

Kao deo kurikuluma, oni [udžbenici] jesu deo sistema organizovanog znanja datog društva. Oni doprinose osmišljavanju onoga što društvo prepoznaje kao legitimno i istinito. Oni pomažu da se uspostave kanoni istinitosti i tako učestvuju u promišljanju referentne tačke na osnovu koje se određuje šta zna-
nje, kultura, verovanja i moral zaista jesu.¹⁶

---

14 Američki edukator ističe da je u osnovi njegovih razmišljanja o obrazovanju teorija socijalne pravde; da bi jedno društvo bilo pravedno, ono mora raditi na poboljšanju položaja onih grupa koje su unutar tog društva najugroženije; Apple se zalaže, po sopstvenim rečima, za poziciju “više ulevo” od one koju zastupa Rawls (“On analysing hegemony”, u Michael W. Apple, *Ideology and curriculum* [London: Routledge, 1990], str. 11-12).

15 Michael W. Apple i Linda K. Christian-Smith, “The Politics of the Textbook”, u Michael W. Apple i Linda K. Christian-Smith (prir.), *The Politics of the Textbook* (London: Routledge, 1991), str. 2.

16 *Ibid.*, str. 4.

O uticaju odnosa moći na udžbenike:

Oni [udžbenici] otelovljuju ono što Raymond Williams naziva *selektivnom tradicijom* – nečija selekcija, nečije viđenje legitimnog znanja i kulture, viđenje koje daje legitimitet kulturnom kapitalu jedne grupe na račun drugih grupa.¹⁷

U svojim razmišljanjima o obrazovanju Apple koristi i metaforu *distribucije*: on ističe da se znanje ne distribuiraju podjednako unutar društva. Grupe koje se razlikuju po svojoj političkoj, ekonomskoj, društvenoj moći imaju nejednak pristup znanju.¹⁸ Iz toga sledi da nedostatak znanja koje odgovara iskustvu pojedinih grupa najčešće ukazuje na to da su te grupe lišene političke i ekonomske moći. Svrhu obrazovanja Apple pored ostalog vidi i u tome da se prihvate i zadrže uspostavljene nejednakosti. Da bi objasnio očuvanje hegemonije kroz obrazovne institucije, on se poziva na Bourdieuv prikaz dominacije kulturnog kapitala srednje klase. Ispod privida da se kulturni kapital u školi tretira kao “prirodan”, kao ono čemu “sva deca imaju jednak pristup”,¹⁹ zapravo otkrivamo prećutno dodeljivanje povlašćenog mesta onoj deci koja su već “usvojila neophodna lingvistička i društvena oruđa za savladavanje kulture srednje klase”.²⁰

162

* * *

Generacije feministkinja ubedljivo su pokazale: škola učestvuje u proizvodnji, obnavljanju i održavanju patrijarhalnih odnosa. U razmatranju odnosa između shvaćanja roda i obrazovanja, Susanne Knudsen razlikuje tri pristupa pojmu roda – rod kao kategorija, rod kao konstrukt i rod kao dekonstrukcija – i na osnovu toga razlikuje moguće tipove feminističke analize udžbenika, to jest one analize udžbenika kojoj je u fokusu rod.

Kada rod uzmemo kao kategoriju analiza je, objašnjava Knudsen, usmerena na rodne uloge, odnosno na otkrivanje *vidljivih* uloga koje se dodeljuju de-

---

17 *Ibid.*, str. 4.

18 Michael W. Apple, “On analysing hegemony”, u Michael W. Apple, *Ideology and Curriculum* (London: Routledge, 1990), str. 16.

19 Michael W. Apple, “Ideology and cultural and economic reproduction”, u Michael W. Apple, *Ideology and Curriculum* (London: Routledge, 1990), str. 32-33.

20 *Ibid.*, str. 33.

vojčicama/ženama i dečacima/muškarcima.²¹ Taj tip istraživanja najčešće koristi analizu sadržaja, što obično obuhvata i kvantitativne i kvalitativne metode kojima se “meri” prisustvo ženskih likova u udžbenicima. Međutim, prihvatanje roda kao kategorije i analiza sadržaja otežavaju istraživačici da uoči znakovita odsustva u čitan-kama i protumači ih.

S druge strane, shvatanje roda kao konstrukta podrazumeva da se “obrasci ženskosti i muškosti analiziraju kao konstrukti koje društvo formira kroz društvene institucije (porodicu, školu itd.) u datom istorijskom kontekstu”.²² Ovde Knudsen naglašava aktivnu ulogu škole: u analizi koja shvata rod kao konstrukt različitih društvenih, obrazovnih i kulturnih praksi, ili diskursa, škola jeste saučesnik u njihovom sprovođenju. Knudsen, međutim, primećuje da su “i dalje retka istraživanja udžbenika koja koriste teorije diskursa i metodologije moći”.²³

Razlog za to bi mogao biti i cilj kojem istraživači u svojim analizama teže. Analiza sadržaja, naročito kada koristi kvantitativni metod, daje privid naučne “objektivnosti”. Interpretacija statističkih podataka dobijenih analizom teksta kao da na najmanju meru svodi moguć uticaj istraživačevih ličnih sklonosti i uverenja te dobijene rezultate čini pouzdanima i svima prihvatljivima. Analiza diskursa, s druge strane, polazi od pretpostavke da svako znanje jeste kontekstualizovano, a jedan od ciljeva joj je i opisivanje odnosa moći koji su uticali na formiranje određenog znanja. Odatle je jedan korak do sticanja svesti o tome da je i istraživačev pogled kontekstualno uslovljen, što ovaj pristup za mnoge čini neprivlačnim. Ali, samo po sebi je jasno da analiza udžbenika podrazumeva i pogled na svet istraživačice: njeno teorijsko, metodološko, ali i političko stanovište.

163

* * *

Jedan od utemeljivača kritičke analize diskursa Norman Fairclough, koji se u teorijskim razradama koncepta ideologije oslanja na radove Antonia Gramscia, Louisa Althussera i Pierrea Bourdieua, smatra da analiza diskursa mora uzeti u obzir

---

21 Susanne V. Knudsen, “Dancing with and without Gender: Reflections on Gender, Textbooks and Textbook Research” (rad predstavljen na *The Seventh International Conference on Textbooks and Educational Media* u Bratislavi, Slovačka, 24 – 27. septembra, 2003.), dostupno na: http://www.nikk.uio.no/publikasjoner/andre/artiklar_utlatanden/svk_textbook_e.html

22 *Ibid.*

23 *Ibid.*

ideološki učinak teksta. Za Fairclougha, ideologije su reprezentacije koje “doprinosu uspostavljanju, održavanju i menjanju društvenih odnosa moći, dominacije i eksploatacije”.²⁴ On naglašava da je za analizu diskursa izuzetno bitan odnos između *pretpostavki* i ideologije.²⁵

Fairclough ne traga u tekstu za jasno izrečenim ideološkim stavovima; naprotiv, on ukazuje na “ideološku važnost koju unutar teksta imaju pretpostavke”, ono što je u tekstu implicitno, što tekst podrazumeva.²⁶ Tekstovi uvek sadrže pretpostavke: “ono što je [u tekstu] 'neizgovoreno', ali se uzima zdravo za gotovo” služi kao osnova za ono što se izgovora.²⁷ Međutim, da bismo iz teksta iščitali njegove pretpostavke, nije dovoljno samo pažljivo čitanje samoga teksta, analiza mora obuhvatiti i ono što je “izvan teksta”.²⁸

U uvodu knjige *Rodni identitet i analiza diskursa (Gender Identity and Discourse Analysis, 2002)*, Litosseliti i Sunderland daju pregled osnovnih ideja u oblasti analize diskursa s obzirom na pitanja roda. One razlikuju *tekst* od *diskursa* pozivajući se na određenje prema kojem diskurs jeste “tekst u kontekstu”.²⁹ Da bi odredile kontekst, Litosseliti i Sunderland se oslanjaju i na Faircloughov stav: “kontekst određenog teksta podrazumeva i *diskurzivne prakse* koje se odnose na dati tekst i relevantne *društvene prakse*”.³⁰ Kritička analiza diskursa, kao jedan od metoda unutar analize diskursa, za cilj ima da ukaže na “društvenu nepravdu, nejednakost, odnose moći i borbu za moć”; da bi to učinila, ona teži da “*razotkrije* najčešće skrivenu ulogu diskursa i u konstruisanju i u održavanju nepravde, nejednakosti i dominacije”.³¹ Kritička analiza diskursa podesan je metod za razotkrivanje skrivenih veza između jezika, moći i ideologije. Svoj sažetak osnovnih ideja o analizi diskursa autorke zaključuju jakim stavom oko koga se saglasila većina analitičara diskursa – identiteti,

---

24 Norman Fairclough, *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research* (London: Routledge, 2003), str. 9.

25 Vidi Norman Fairclough, *Analysing...*

26 *Ibid.*, str. 41.

27 *Ibid.*, str. 59.

28 *Ibid.*, str. 59.

29 Lia Litosseliti i Jane Sunderland, “Gender identity and discourse analysis: theoretical and empirical considerations”, u Lia Litosseliti i Jane Sunderland (prir.), *Gender Identity and Discourse Analysis*, (Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2002), str. 12.

30 *Ibid.*, str. 15.

31 *Ibid.*, str. 19.

kao i razlike među ljudima, nastaju usled različitih načina na koje pojedinci čitaju i tumače tekstove.

II. 2. Udžbenici u Srbiji

Postoje najmanje tri aspekta koje istraživanje udžbenika treba da uzme u obzir – a) proizvodnja udžbenika, b) sadržaj udžbenika i c) njihova recepcija. Analiza sadržaja udžbenika i njihova kontekstualizacija upućuju na pretpostavljeno “legitimno” i “istinито” znanje, to jest na dominantan sistem vrednosti jednog društva. Treba reći da odsustvo recepcije udžbenika u istraživanju utiče delimično na rezultate analize, pošto učenici–recipijenti na tekstove reaguju u skladu sa različitim dimenzijama sopstvenih identiteta: klasa, etnicitet, rod, religija. Međutim, izostanak konkretnih recepcijena u istraživanju nema uticaja na analizu pretpostavljenih ideoloških obrazaca u čitankama. Zato ovde podrazumevam *implicitnog čitaoca* – idealnog učenika kome su upućene poruke iz čitanki.

a) Podrazumeva se, i političke prilike – preciznije, odnosi moći – u Srbiji bitno utiču na oblikovanje obrazovnih programa. Nedovršena tranzicija ka demokratskom društvu i tržišnoj ekonomiji i još više ratni sukobi iz devedesetih znatno su uticali na državne institucije i dominantan sistem vrednosti u Srbiji. Taj uticaj u kontekstu osnovnog i srednjeg obrazovanja očituje se i u promeni sadržaja školskih udžbenika. Izmene su najvidljivije u udžbenicima iz istorije i u čitankama za srpski jezik i književnost: na primer, budući da su granice između nekadašnjih republika postale državne, iz čitanki su mahom izbačeni “strani” autori, ranije u njima prisutni kao ilustracija složenog, višenacionalnog sastava federalne države. 165

S druge strane, neko bi pomislio da je forsiranje ideja o demokratskom i otvorenom društvu posle političkih promena 5. oktobra u Srbiji imalo uticaja i na školski kurikulum i proizvodnju udžbenika. Takva očekivanja podstakla su i ova dva događaja: 2001. godine pokrenuta je reforma kurikuluma; pojavilo se nekoliko privatnih izdavača koji su svoju delatnost proširili i na objavljivanje udžbenika i time uzdrmali monopol Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.³²

Međutim, reforma školskih programa obustavljena je već 2003. A uloga Ministarstva prosvete ostala je i dalje presudna u kontroli tržišta udžbenika: Ministarstvo prosvete odlučuje koji će izdavači dobiti licencu za objavljivanje i pod kojim uslovima, štaviše zahtevi postavljeni izdavačkim kućama ponekad su ostvarivi jedino uz finansijsku pomoć iz državnog budžeta. Kako je Zavod za udžbenike i nastavna sredstva retka, ako ne i jedina, izdavačka kuća koja ima redovnu finansijsku i

---

32 Vidi http://www.bos.org.yu/obrazovanje/materijali/OR_broj5.pdf

svaku drugu podršku države, činjenica da je ta ustanova zadržala vodeću ulogu na tržištu udžbenika ne iznenađuje previše.

b) Sadržaj čitanki za srpski jezik i književnost obuhvata književna dela i iz domaće i iz stranih književnosti. Iza većine književnih tekstova slede takozvana pitanja za analizu koja je sastavio/la autor/ka čitanke. Ta pitanja postavljena su učenicama a zamišljena kao učenicima namenjeno “uputstvo” za tumačenje. Književno tumačenje obično podrazumeva raznovrsnost mogućih značenja teksta. Međutim, pitanja za analizu autora čitanki uglavnom su retorička: unapred ukazuju na očekivane odgovore, redukujući moguća tumačenja na minimum – *poželjno* razumevanje teksta.

Pažnju treba obratiti i na strategije uključivanja i isključivanja: uključivanje određenih književnih dela u sadržaj čitanki i izostavljanje nekih drugih indikativno je za sistem vrednosti impliciran u čitankama. Međutim, pitanja autora čitanki kao i njima “sugerisana” tumačenja otvaraju veći prostor za ideološku proizvodnju od u čitankama ponuđenog, implicitnog “kanona”. Pitanja za analizu jesu veza između književnog dela u čitanci i njegovog značenja u konkretnom istorijskom trenutku – na primer u 2008. godini. U prethodnim istraživanjima ta su pitanja najčešće bila zanemarena, a i kada su uzimana u obzir, njihova analiza nije bila usmerena na rodne odnose.

Kada je reč o čitankama a ne o analizi udžbenika u načelu, zbog primene metode analize sadržaja prethodna istraživanja nisu istakla razliku između književnih tekstova i pitanja autora čitanki, nego su ih zajedno tretirala kao homogeni niz tekstova. Zbog toga je kritička analiza diskursa – metod koji teži da uoči i istakne odnose moći kao i nadmetanje među različitim diskursima otelovljenim, u slučaju čitanki, i u izabranim tekstovima i u pitanjima autora – podesna za otklanjanje mana do sada korišćene analize sadržaja.

III

Ovde analiziram sledeće tekstove iz čitanki: “U pamćenje su ušli iz poezije” Matije Bečkovića; narodnu bajku “Nemušti jezik”; i romsku narodnu pesmu “Uspavanaka”. Zašto ta tri teksta? Kao što je već rečeno, moje istraživanje jeste i politički čin. Njegov politički aspekt za cilj ima da razotkrije čije znanje i tradicija se prenose čitankama i taj je cilj bio presudan za odabir tekstova.

Tekst Matije Bečkovića bitan je iz dva razloga: prvo, to je rečit primer *patrijarhalnog znanja*; drugo, to je i izrazit primer nacionalističkog diskursa. Pitanja za analizu bajke “Nemušti jezik” i ponuđena analiza romske uspavanke ukazuju na strategije podređivanja ili isključivanja žena i manjina iz patrijarhalnog i nacionalistič-

kog znanja. Nije slučajno što su neka pitanja i problemi u neposrednoj vezi sa ženama i manjinama odsutni iz školskih kurikuluma: neosetljivost za suštinska pitanja manjina (njihovo prisustvo svodi se uglavnom na ukras etnički monolitnog društva), na primer, upućuje na zaključak o zatvorenom društvu, nesposobnom da integriše pripadnike nevećinskih etničkih grupa. Međutim, upravo ta marginalizacija, pozicija “autsajdera”, i ženama i pripadnicima manjinskih grupa omogućava drugačiji pogled na društvo. Njihovo uglavnom skrajnuto iskustvo “Drugog”, ili “nelojalnih” građana, može da pomogne u razobličavanju i preispitivanju patrijarhalnog i nacionalističkog diskursa.³³

III.1. Slike žena u kosovskom mitu (čitanka za 6. razred osnovne škole)

Nacionalni narativi o zajedničkom jeziku, običajima i religiji koji nastaju u procesu formiranja nacionalne države obično se temelje na izmišljenim ili iznova upotrebljenim mitovima. Srpski nacionalni mit, u usponu osamdesetih godina XX veka, rezultat je, s jedne strane, slabljenja ideje o bratstvu i jedinstvu, koja je bila deo legitimacijske osnove SFRJ, i, s druge strane, buđenja pojedinačnih nacionalnih sećanja jugoslovenskih naroda. Nacionalni/nacionalistički diskurs u Srbiji formira se posredstvom reaktiviranog sećanja na Kosovski boj.³⁴

167

Tekst Matije Bečkovića “U pamćenje su ušli iz poezije” – poslednji u odeljku čitanke posvećenom epskim pesmama pod nazivom *Sve je sveto i čestito bilo* – ilustrativan je za reprezentaciju žena u nacionalnim narativima.³⁵ Ispred njega su u čitanci sledeće pesme: “Kneževa večera”, “Car Lazar i carica Milica”, “Propast

---

33 Rada Iveković i Julie Mostov, “Introduction. From Gender to Nation”, u Rada Iveković i Julie Mostov (prir.), *From Gender To Nation* (Ravenna: A Longo Editore, 2002), str. 18.

34 Često se ističe da je unutar nacionalnih mitologija poraz nadređen poredama. To bi mogao biti jedan od razloga iz kojih je legenda o žrtvi kneza Lazara, koji je prema narodnoj epici izabrao “carstvo nebesko” umesto života u ropstvu pod Turcima, postala središnja tema moderne srpske nacionalne mitologije. S druge strane, ne treba zaboraviti ni to da su u mitove često uneti osećaji besa i agresije, posebno povodom kolektivnih poraza. Otuda ne čudi što je prizivanje nacionalnih mitova ponekad i poziv na osvetu.

35 Milka Andrić, *Krila plave pesme*, Čitanka za 6. razred osnovne škole (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, peto izdanje, Beograd, 2006), str. 99.

carstva srpskog” i “Smrt majke Jugovića”. Posle svake od tih pesama slede pitanja za analizu. Iza Bečkovićog teksta nema pitanja za analizu. Kako ne postoji način da saznamo “prave” razloge koji su autorku čitanke naveli da ne postavi nijedno pitanje u vezi sa tim tekstom, nameću se dva zaključka. Prvo, autoritet M. Bečkovića kao vodećeg nacionalnog pesnika uzet je kao garant za ispravnost tvrdnji izrečenih u tekstu. Drugo, biće da je autorka čitanke sam taj tekst plasirala kao svojevrsan komentar o prethodnim pesmama, koji učenici treba da prihvate zdravo za gotovo.

Odlomak štampan u čitanci preuzet je iz Bečkovićeve knjige *Kosovo – najskuplja srpska reč* (1989), objavljene iste one godine kada je Slobodan Milošević u govoru na Kosovu podsetio “srpski narod” na njegove slavne bitke i još slavnije junake.

U pamćenje su ušli iz poezije

Na Kosovu su se istorija i poezije razdvojile. Poezija je postala nadistorija, umetnost vera.

168 Istorija nije uspela da odbrani Vuka Brankovića, u čijem se slučaju poezija pokazala okrutnija. Po tome se vidi koliki je bio greh ostati živ i uštedeti sebe i koliki je strah srpskog naroda od izdaje.

Čim je primio više naznačenje, Lazar je znao da ga neko mora izdati i brzo i lako posumnjao je u najhrabrijega i najvernijega. Sumnja u Obilića je jedno od najoriginalnijih i najdubljih dosezanja kosovske pesničke zamisli. Izdaja najboljega je i istinski kraj, jer svi da izdaju to je manje nego kad izda jedan ako je najverniji. Bez najboljega i najvrednijega, ništa se ne može obnoviti.

... Poezija je izrojila sazvežđe od devet Jugovića, Banović Strahinju, Kosančića Ivana i Toplicu Milana, Srđu Zlopogleđu i Kosovku devojkju, dijete Lauša, Relju Krilaticu.

To su samo neke ličnosti kosovske epopeje, ličnosti nepoznate istoriji, ali u svesti srpskog naroda niko nije duže, ni više postojao. To su otelovljene ideje i ostvareni principi čije je postojanje bilo neophodno za postojanje celog naroda. Zato su i postali mnogo više, nego da su postojali. Nisu postojali oni, ali postoji onaj koji ih je stvorio, a to je srpski narod. I da su postojali, možda ne bi bili tako sveti, ni toliko hrabri, ali je toliko hrabar i tako svet njihov tvorac. To je tvorčeva, a ne njihova mera. Onaj koji je uviđao koga nema, ko mu treba, šta mu znači njihovo odsustvo. Kad mu je šta bilo neophodno, tada je i nastajalo.

U pamćenje su ušli iz poezije, i odatle ih više niko nije mogao iščupati. Teško je naći narod u čijem su stvarnom životu presudniju ulogu igrale njegove umotvorine. I možda je opravdana reč kojom je zamenuo Jovan Dučić da je sve što nije opevao srpski guslar od Triglava do belog mora umrlo za sva pokolenja. Može li se istinskije postojati nego što u svesti srpskoga naroda postoji Boško Jugović i njegov krstati barjak. Može li neko biti prisutniji u životu jedne nacije od njegove trojruke majke, čija je treća ruka – zelena jabuka.

(Odlomak iz knjige zapisa “Kosovo – najskuplja srpska reč”)

Mora se priznati da Bečkovićev tekst – loše napisan, nejasan i izrazito povišenog tona – jedno ne taji: neki među Srbima izmislili su događaje i junake Kosovskog mita. Nema razloga da se ovde upustimo u razumevanje Bečkovićevog gomilanja reči (pitanje je ima li tu išta da se razume; recimo, kako razumeti to da su činjenice nebitne i da zaista postoji samo ono što pesnik kaže: šta deca mogu da zaključe o svetu u kojem su pesme stvarnije od njihovih života). Bitno je ukazati na motive i ideje u tekstu. Prvi je motiv izdaje. Bečković piše:

... vidi [se] koliki je bio greh ostati živ i uštedeti sebe i koliki je strah srpskog naroda od izdaje.

Pažnju tu privlači upotreba glagolskih vremena: u prvom delu rečenice upotrebljen je perfekt (“je bio greh”), drugi deo rečenice je u prezentu (“je strah”). Da li Bečković tako sugerise da je strah srpskog naroda od izdaje još uvek prisutan? Dalje, Bečković tvrdi da je najveća ona izdaja koju počinu “najverniji”. Zanimljivo je autorovo nijansiranje izdaje: kakva je izdaja zavisi od toga ko je izdajnik. Pesnik objašnjava:

Izdaja najboljega je i istinski kraj, jer svi da izdaju to je manje nego kad izda jedan ako je najverniji.

Ovde se ukazuje na dve stvari: na legitimitet koji prisustvom “najvernijeg i najhrabrijeg” stiće na propast unapred osuđen poduhvat kneza Lazara, i na veličinu žrtve koja zbog toga što je čini “najverniji i najhrabriji” nesumnjivo jeste opravdana.³⁶ Međutim, sledećom rečenicom Bečković narušava logiku svog argumenta:

---

36 Razume se, ako je žrtva “najvernijeg” i “najhrabrijeg” među Srbima opravdana, onda bi i osveta srpskog naroda koja bi usledila onog dana kada se za nju steknu povoljni uslovi bila opravdana.

Bez najboljega i najvrednijega, ništa se ne može obnoviti.

Dakle, nema obnove ako nema “najboljega i najvrednijega”, a taj se, kao što je rečeno – žrtvovao. Da je knez Lazar, poput Bečkovića, razmišljao o obnovi – srpskog carstva, podrazumeva se – on bi onda “najboljeg i najvrednijeg” povukao iz boja i dao mu uputstva za obnovu carstva. Ostavimo sad po strani to što knez Lazar, umesto brige o obnovi, zapravo strepi od izdaje “najboljeg i najvrednijeg”. To u Bečkovićevom viđenju ne predstavlja problem, pa ćemo i mi da zažmurimo.

Pretpostavimo da su svi “verni” podanici – naravno, muškarci – otišli u boj. Zapitajmo se: gde su bile žene? Jedna od teoretičarki nacionalizma Nira Yuval-Davis istakla je da je najveći deo postojeće literature o naciji i nacionalizmu fokusiran na muškarce, odnosno da “[n]ajveći deo vladajućih teorija o naciji i nacionalizmu... ignoriše relevantnost rodnihi odnosa”.³⁷ Ukazavši na tri vrste nacionalističkih ideologija/projekata (*Staatnation*, *Kulturnation* i *Volknation*) i na to kako određene strategije uključivanja i/ili isključivanja žena funkcionišu unutar tih ideologija, Yuval-Davis u prvi plan stavlja obično skrivenu ulogu žena u proizvodnji nacije.³⁸

170 U za čitanku izabranom odlomku, Bečković u nizu muških likova “kosovske epopeje” spominje samo jedan ženski lik – Kosovku devojkju. Taj ženski lik je u istoimenoj pesmi prikazan kako posle bitke luta po Kosovu polju i plače. Gotovo svi mladi muškarci, njeni nekada mogući budući muževi, poginuli su u bici. Oni koji nisu, neposredno posle bitke umiru u njenom naručju. S obzirom na shvatanje da su žene potencijalna mesta prodora “tuđe krvi”, koje u nacionalističkom diskursu s pravom naglašava Yuval-Davis, i s obzirom na značaj ideje “čistog” braka, odnosno nacionalne i rasne/etničke čistoće deteta unutar tako shvaćene zajednice, u predstavljenom (muškom) epskom svetu Kosovka devojkja može nadalje jedino da nosi “breme reprezentovanja” i bude “simbolički [nosilac] kolektivnog identiteta i časti”.³⁹ Drugim rečima, ukoliko se odnekuda nekim čudom ne pojavi preživeli srpski junak, od Kosovke devojkje se očekuje da svoj usamljenički (reklo bi se – udovički) život provede u oplakivanju i slavljenju poginulih.

Drugi ženski lik, u nabrananju prečutan, pojavljuje se ipak u odlomku i to kao najprisutniji. Bečković (se) pita:

---

37 Nira Yuval-Davis, “Gender and Nation”, u Rick Wilford i Robert L. Miller (prir.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition* (London i New York: Routledge, 1998), str. 23.

38 *Ibid.*, str. 26.

39 *Ibid.*, str. 29.

Može li neko biti prisutnji u životu jedne nacije od njegove [Boška Jugovića] trojeruke majke, čija je treća ruka – zelena jabuka.

Na stranu sad neuobičajena interpunkcija: upitna rečenica se završava tačkom. (Dakle, u najboljem slučaju reč je o retoričkom pitanju, da ne uvodim sad u analizu i autoritativan stil našeg pesnika.) Ko je trojeruka majka? I zašto je njena treća ruka u stvari zelena jabuka? Reč je videli smo o majci Jugovića. Ona je, kako nam o tome govori pesma “Smrt majke Jugovića”, zamolila od Boga moć da preleti iznad bojnog polja e da sazna šta se dogodilo s muškim članovima njene porodice. Pošto vidi mrtve muža i devetoricu sinova, ona savlada svoj bol i vrati se kući. Sledećeg dana, međutim, dva gavrana prelete iznad kuće Jugovića i odsečenu krvavu ruku ispuste u majčino krilo. Ona prepozna sinovljevu ruku, nazove je “zelenom jabukom” i svisne od tuge.

Sintagma “zelena jabuka” indikator je sinovljeve mladosti, to jest njegove nezrelosti u trenutku pogibije. Da je tu kraj, Bečkovićevoj aluziji na “trojerukost” možda – izuzev banalnosti “pesničke” slike – ne bismo imali mnogo šta da zamerimo. Međutim, Bečkovićeva aluzija na “trojeruku majku” nije sasvim jednostavna. Pored poznavanja priče o Jugovićima, Bečković tu računa i na religiozne konotacije upotrebljene slike.

Postoji, dakle, još jedna “trojeruka” majka u pravoslavnoj hrišćanskoj, dakle srpskoj tradiciji – Trojeručica. Bečkovićeva slika priziva tako i legendu o Boginji Trojeručici koju je naslikao sveti Jovan Damaskin. Jovan Damaskin je ikonopisac kome su ikonoborci odsekli desnu ruku. Legenda kaže da mu je ruka “zaceļjena” kada se jednom molio pred ikonom Majke Božje. U slavu čudotvornog isceljenja, Jovan Damaskin je doslikao i treću ruku Majci Božjoj.⁴⁰

Je li *pesnička* analogija između majke Jugovića i Trojeručice primerena? Hrišćanska priča o plemenitosti otelovljenoj u moćnoj i milosrdnoj Trojeručici teško da ima ikakve sličnosti sa pričom o majci koja od tuge umire sa sinovljevom krvavom rukom u krilu. Majka Božja je aktivna i upravlja događajima; majka Jugovića je oličenje pasivnosti i bespomoćnosti. Za sve to, međutim, naš pesnik, kao i autor-ka čitanke, ne haju. Istakavši neupitno postojanje lika majke Jugovića u postojanju “jedne nacije”, Bečković je na korak od eksplicitnog njenog veličanja kao idealne srpske majke. (Možda je to veza – majka Božja i majka nacije?)

---

40 Ikona “Trojeručica” uglavnom je u manastiru Hilandar i veruje se da ima čudotvorno dejstvo. U nacionalnom diskursu Hilandar, pored Kosova, predstavlja drugo “srce” Srbije, a pristup Svetoj Gori na kojoj se Hilandar nalazi dozvoljen je, naravno, isključivo muškarcima.

S obzirom na to da se ženi u patrijarhalnom/nacionalističkom diskursu najčešće pripisuje uloga majke, i da se neretko ona poistovećuje i sa rodnom zemljom (*motherland*), ne čudi što je lik majke Jugovića bio iskorišćen i u pronatalnom diskursu s početka devedesetih u Srbiji.⁴¹ Navodno zbog pada nataliteta u severnoj i centralnoj Srbiji, s jedne strane, i rasta nataliteta među kosovskim Albancima, s druge strane, nekoliko “intelektualaca” i predstavnika Srpske pravoslavne crkve skovali su priču o ženskoj “dužnosti” rađanja dece. U pronatalnoj kampanji majka Jugovića bila je, šta drugo, simbol materinstva: žene treba da podižu sinove, buduće vojnike, kao što ih je majka Jugovića podigla devetoricu.

Pronatalni diskurs je povremeno proizvodio (*performirao*) i konkretne događaje. Na primer, na Vidovdan 1993. godine na Kosovu su dodeljene medalje majkama Srpkinjama koje su izrodile četvoro i više dece. Jedan od predstavnika crkve tom je prilikom izjavio da je proslava 28. juna obično bila posvećena samo kosovskim junacima, ali da je te, '93. godine ona posvećena i majkama koje su izrodile mnogobrojne junake. On nije propustio da naglasi da takve majke postoje i u savremenoj Srbiji – ali ih je znatno manje.⁴²

172 Eksplicitniji je u kritici “sebičnih” srpskih žena i majki bio Patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle u Božićnoj poslanici iz 1995. Ta poslanica predstavlja vrhunac pervertiranih hrišćanskih nazora. Patrijarh se njome obratio i majkama koje su početkom devedesetih izgubile svoje sinove jedinice u ratu. Umesto što krive Boga i ljude zbog tog gubitka, te bi majke, misli Patrijarh, trebalo da krive isključivo sebe, pošto sâmo zbog svoje sebičnosti nemaju više od jednog deteta.⁴³

Slika o majci Jugovića kao idealnoj srpskoj majci jeste i element u poimanju “nacije kao majke”, što Julie Mostov opisuje ovako:

“Nacija kao majka” jeste slika alegorijske majke čija novorođenčad pripadaju čuvarima, herojima i mučenicima date zemlje. Individualne majke slavljene su pre svega kao delovi te kolektivne slike. Njihov bol, patnja i žrtvovanje pre-

---

41 Vidi: Staša Zajović, “Birth, Nationalism, and War”, <http://www.hartford-hwp.com/archives/62/039.html>

42 Za vest o “medalji za majke” vidi *Borba*, 26. jun, 1993.

43 *Politika*, 7. januar, 1995 (parafrazirano prema: Rada Drezgić, “(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s” [PhD disertacija, University of Pittsburgh, 2004]), str. 235. Tekst dostupan na: http://etd.library.pitt.edu/ETD/available/etd-04282004-212602/unrestricted/drezgic_ETD2004.pdf

poznati su isključivo kao sastavni deo žrtvovanja nacije; njihova nevolja bitna je u onoj meri u kojoj predstavlja nevolju nacije.⁴⁴

Slično tome, naglasivši da je “aktivan (muški) princip” najčešće tesno povezan sa “(pasivnim) ženskim prostorom”, to jest teritorijom, koju upravo taj muški princip treba da brani, Katherine Verdery objašnjava odnos između rumunskog nacionalizma i feminizacije prostora.⁴⁵ Premda bismo mogli reći da uspostavljanje oštre razlike između majčinske, rodne zemlje (*Motherland*) i aktivne zemlje očeva (*Fatherland*) donekle pojednostavljuje rodne odnose, to razlikovanje, kao i navedeno zapažanje J. Mostov, mogu nas uputiti ka objašnjenju bezimenosti majke Jugovića: ona nosi porodično ime i njen identitet uspostavlja se posredstvom smrti (zaista neobičan izbor za simbol pronatalnih težnji) – njoj su umrli muž i devetorica sinova. Dakle, jedina uloga koja joj garantuje postojanje u postojanju nacije jeste uloga (tragične) majke.

Katherine Verdery piše i o jeziku nacionalnih narativa koji deluje na osećanja čitalaca, kao i o ulozi roda u konstruisanju tih narativa. Pozvavši se na shvaćanje rodnih režima R. W. Connella,⁴⁶ ona naglašava značaj strukture katekse, to jest “rodno usmerene emocionalne privrženosti” u nacionalističkim diskursima. Verdery, naime, smatra da ta struktura jeste ključna kada se objašnjava “kako se izazivaju nacionalna osećanja – kako u ljudima nastaje osećanje nacionalne opredeljenosti”.⁴⁷

---

44 Julie Mostov, “Sexing the nation/desexing the body”, u Tamar Mayer (prir.), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation* (London i New York: Routledge, 2000.), str. 91.

45 Ketrin Verderi, “Od države-roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi”, u Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?* (Beograd: Fabrika knjiga, 2005), str. 154.

46 Connell u opisu rodnih režima – koje čine tri strukture: podela rada prema rodu, struktura moći zasnovana na rodu i struktura katekse (*cathexis*) – ističe da ne postoje “muške države”: režimi podrazumevaju i žene i muškarce koji unutar države zauzimaju određene pozicije (R.W. Connell, “The State, Gender, and Sexual Politics: Theory and Appraisal”, u *Theory and Society*, Vol. 19, No. 5 [oktobar, 1990], str. 523-526).

47 Ketrin Verderi, “Od države-roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi”, u Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?* (Beograd: Fabrika knjiga, 2005), str. 146-147.

Tu strukturu naziremo i u odlomku iz Bečkovićeve knjige. Zašto autor glorifikuje smrt i slavi poraz? Zbog čega mu je bitno da se taj poraz očuva u kolektivnom pamćenju “naroda”? I kakva je uloga ženskih likova u tom veličanju? Prvo, Bečković predočava žrtvu i mučeništvo srpskog naroda veličanjem njegovog poraza

---

Godine 2007. u *Politici* je objavljen tekst “Jednog dana!” Slobodana Antonića. Da bi dočarao položaj Srbije u njenom odnosu prema Americi i “Drugima”, Antonić – zloupotrebivši sliku silovanja – računa (svesno ili nesvesno, nebitno je) upravo na strukturu katekse. On bi da slikom silovanja devojke probudi, po njegovom mišljenju, izostala saosećanja za Srbiju zapalu u nesavladive teškoće.

Već je rečeno da su teoretičarke nacionalizma uočile da su ženska tela unutar nacionalnih narativa simbolički poistovećena sa državnim/nacionalnim granicama, te da im je, prema tim narativima, potrebna zaštita, to jest čuvari. Mostov naglašava: *ženski prostor* je “otvoren za napad” i ta ranjivost je privlačna upravo za “one koji kuju nacionalističku retoriku, šire nacionalne granice ili pozivaju na rat u ime nacije” (Julie Mostov, “Sexing the nation/desexing the body”, u Tamar Mayer [prir.], *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation* [London and New York, Routledge, 2000] str. 91). U takvom govoru, napad na žensko telo jeste i napad na naciju. Penetracijom ženskog tela, napadač ugrožava i nacionalne granice i sâme čuvaru nacije ugrožavajući njihovu muškost (str. 96).

A baš čuvara nacije, zanimljivo, nema u Antonićevom tekstu. U sceni silovanja (=osamostaljivanje Kosova), Antonić je ovako podelio uloge: silovana devojka – Srbija; silovatelji – tuđini/Amerikanci/Drugi; likujući posmatrači – “loši” Srbi/predstavnici NVO-a; bespomoćni posmatrač – sâm Antonić. Antonić čin silovanja opisuje detaljno, reklo bi se, gotovo sa uživanjem. Navodnu vezu između modernosti predstavnika nevladinih organizacija (loših Srba) i zapadnog uticaja Antonić projektuje i na silovanu devojku: ona/Srbija mora, to od nje očekuju zlikovci, da uživa u seksu, to jest silovanju e da bi bila moderna. Predmet osude tako, potpuno nelogično, postaje i sam seksualni odnos sa “tuđinom”. Staviše, autor daje povoda da se nelogična gradacija produži, jer i bez tog lošeg zapadnog uticaja, izgleda kao da je seksualno uživanje nedozvoljeno, suviše, nemoralno za idealnu Srpkinju. Već je mnogo puta isticano, nacionalistički diskurs podrazumeva da su “naše” žene časne, netaknute i nevine.

ne bi li kod čitalaca izazvao saosećanje i naklonost. I žrtva i mučeništvo jesu trajna obeležja samo ženskih likova u Bečkovićevoj viziji nacije – Kosovke devojkice i majke Jugovića. Tako ženski likovi postaju posrednici u transakcijama nacionalne odanosti. Da bi se čitaoci (u ovom slučaju – učenici) naveli na emotivnu reakciju, upotrebljen je izrazito povišen ton. Emotivna reakcija treba da ureže u svest ideju o neprolaznoj veličini junaka kosovskog mita, dakle sâme nacije:

U pamćenje su ušli iz poezije, i odatle ih više niko nije mogao iščupati. Teško je naći narod u čijem su stvarnom životu presudniju ulogu igrale njegove umotvorine.

Na stranu sad stilska sredstva Matije Bečkovića, recimo, i to što glagol “iščupati” upućuje na manuelnu radnju pa bismo čak mogli govoriti i o fizičkoj/materijalnoj sraslosti između likova kosovskog mita i pamćenja srpskog naroda. Ovde nas sad zanima Bečkovićevo učestala upotreba reči *narod*. Na srpski narod upućuje se kao na tvorca, autora kosovskog mita i njegovih junaka. Iz toga je očito da Bečković poreklo srpske epike pronalazi u narodnoj imaginaciji, ili duhu naroda. Postoji, međutim, struja u proučavanju srpske epike koja se zalaže za drugačiji pristup usmenoj tradiciji i njenim autorima. Recimo, Svetozar Petrović – kao i Vladan Nedić, Matija Murko – umesto naroda ističe pojedinačne pevače: pesme nije ispevao “narod” već pojedini pesnici – umetnici usmenog pesništva. U prilog toj tezi, on naglašava da se ti pesnici različito odnose prema temama usmene epike: “moguće [je] takođe utvrditi da se tema Kosova kod jednog pjevača pojavljuje sa svim oznakama modernog nacionalnog mita dok drugoga pjevača ostavlja potpuno indiferentnim”.⁴⁸ Zanimanje uloge pojedinih pesnika u nastanku epske pesme vodilo je – i još uvek vodi – određenom pristupu usmenoj tradiciji čija je glavna pretpostavka to da epsko

175

I tako su postavljeni svi elementi za strukturu katekse. Antonić povišenim tonom želi da deluje na osećanja čitalaca i poziva ih da se identifikuju ili da saosećaju sa silovanom ženom/državom. Izuzev njega i sâme devojkice, svi ostali karakteri u njegovoj sceni negativni su, te nepoželjni za identifikaciju. To poistovećivanje ili saosećanje sa žrtvom treba onda da podstakne i naizgled opravdanu želju za osvetom, na koju autor i poziva na kraju teksta. Ako tumačimo nešto slobodnije, ima razloga da se veruje da je silovana devojkica, u Antonićevoj viziji, niko drugi do Kosovka devojkica.

48 Svetozar Petrović, “Pojam Vukovih pjevača, i neke mu implikacije”, u *Dvesta Vukovih godina*. Posebne sveske LMS 4, Novi Sad, 1987, str. 6.

pesništvo predstavlja “monolitnu cjelinu” i da je rezultat jednog “homogenog narodnog odnosa prema istoriji”.⁴⁹ Nasuprot tome:

Istina je, svakako, da u naše vrijeme niko valjda više ne pomišlja da sastavi jedinstven narodni ep iz pjesama Vukove zbirke (mada tipičan uvod u savremenim antologijama tih pjesama još uvijek može da zvuči kao neka vrsta prozne Lazarice koja knjigu želi da snabdije onom provodnom niti koja pjesmama, uzetim u cjelini, nedostaje). Ali najobičnija vrsta knjige koja opisuje ili bira pjesme iz Vukove zbirke, za školu ili za široku publiku, još uvijek je knjiga koja Vukove pjevače ili uopće ne spominje ili govori o njima u vidu neke dopunske, u osnovi etnografske informacije.⁵⁰

Pa ipak, autori čitanki u analizi srpske epike ne samo što najčešće ne uzimaju u obzir bitnu ulogu pojedinih pevača u nastajanju tih pesama, već će neki od njih za “objašnjenje” kosovskog mita i pesama o njemu izabrati upravo tekst Matije Bečkovića, čiji je pristup, bez sumnje, utemeljen na pretpostavci da je “narod” ispevao te pesme, to jest da su one otelovljenje jednog homogenog (razume se, i patrijarhalnog) duha toga naroda.

176

III.2. *Nemušta pitanja* (čitanka za 8. razred)

Narodna bajka “Nemušti jezik” koju je u 19. veku zapisao Vuk Karadžić nalazi se u dva izdanja čitanke za 8. razred osnovne škole – u izdanjima iz 2005.⁵¹ i iz 2007.⁵² Njena fabula je sledeća: čobanin spasi zmiyu iz vatre, a zmijski kralj ga za to nagradi nemuštim jezikom. Pri tom, kralj postavi uslov: čobanin ne sme nikome da kaže da razume taj jezik životinja. Ako to učini, umreće. Dalje u bajci, čobanin se zahvaljujući daru zmijskog kralja obogatio a potom i oženio. No, to nije kraj. Jednom, na putu ka kući, ženina kobila zaostane za čobaninovima konjem. Kada konj počne da je

---

49 *Ibid.*, str. 12.

50 *Ibid.*, str. 20.

51 Vuk Aleksić, Čitanka za 8. razred osnovne škole (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, osamnaesto [!?] izdanje, Beograd, 2005.), str. 20–23.

52 Ljiljana Bajić i Zona Mrkalj, Čitanka za 8. razred osnovne škole (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, drugo izdanje, 2007.), str. 190–194.

požuruje, ona se požali na trostruki teret koji nosi: trudnu gazdaricu i ždrebe. Čobanin, koji je jahao konja, čuvši to, nasmeja se. Žena ga upita čemu se smeje. On joj reče da će umreti ako joj kaže. Žena nastavi da navaljuje. Čobanin naposljetku napravi mrtvački kovčeg i legne u njega s namerom da oda ženi tajnu i umre. Međutim, tada ču razgovor između psa i petla u kom petao izjavi da mu nije žao čobanina jer je on sam kriv što ne ume da “umiri” ženu kao što petao smiruje sto žena-kokošaka batinama. Čobanin tada ustane iz sanduka, uzme batinu i pozove ženu u sobu:

“Hodi ženo da ti kažem”. Pa sve batinom po njoj. “Eto to je, ženo! Eto, to je, ženo!” I tako se žena smiri i nikad ga više ne zapita da joj kaže zašto se smeja.

Zaplet u “Nemuštom jeziku” gradi se na motivu ženske radoznalosti, čestom u bajkama. Kao i u nekim drugim bajkama, završava se to kažnjavanjem znatizeljne žene. Ostavimo sad po strani to što se prebijanje trudne žene može učiniti neprimerenom kaznom čak i u bajci. Nas ovde zanima sledeće: nasilje nad ženom nije čak ni spomenuto u pitanjima za analizu autora čitanki. Štaviše, samo dva od petnaestak pitanja u čitanci iz 2005. uzimaju u obzir ženski lik u bajci; ostala su o čobaninu i njegovim vrlinama. Nije drugačije ni u čitanci iz 2007. Dakle, pitanja za analizu autora obe čitanke očito se ne tiču ni zapleta, ni preokreta ni razrešenja bajke “Nemušti jezik”. Iz toga bi moglo da sledi da su ta pitanja beskorisna za *ispravno* razumevanje datog književnog teksta. Mogli bismo čak reći da se i sam zdrav razum – pustimo sad pravila tumačenja – protivi izostavljanju jednog od par glavnih događaja iz analize. Evo nekih pitanja autora čitanki:

177

Koje su pojedinosti iz ove narodne bajke naročito privukle tvoju pažnju i maštu? Zašto bi možda poželeo da imaš moć junaka iz bajke?

Ili:

Razumevanje nemuštog jezika ima dublji smisao. Da li je to izraz prastarih (iskonskih) težnji da se sazna i dokuči nepoznato. Obrazloži odgovor.

Ili:

Šta zaključuješ o čobaninovom karakteru ako uzmeš u obzir njegovu spremnost da pokloni poverenje sinu zmijskog cara, zađe dublje u šumu, kroči u svet u kojem vladaju drugačija pravila. – Zapanji, kakav čovek može da zasluži nemušti jezik!

Čak i da pretpostavimo da su autori čitanki u sastavljanju svojih pitanja o “Nemuštom jeziku” pošli od pretpostavke o semantičkoj autonomiji teksta,⁵³ analiza koju oni sugerišu svojim pitanjima opet bi bila netačna: oni naprosto zanemaruju ključni događaj – prebijanje žene – u bajci. E sad, autori čitanki nisu nepismeni ljudi. Štaviše, puko identifikovanje dva glavna lika u bajci ne zahteva posebno znanje i visprenost. I baš zato ovo razmatranje ne treba završiti zaključkom o besmislenosti sugerisanog razumevanja “Nemuštog jezika”. Naprotiv, treba se dalje pitati o razlozima iz kojih su autori čitanki ponudili takva pitanja.

Nagađajmo: 1) o nasilju u porodici se ne razgovara u školi; 2) nasilje opisano u narodnoj bajci nije više, za nas danas, relevantna tema;⁵⁴ 3) opravdanost nasilja u ovoj bajci se podrazumeva, žena je kažnjena po zaslugi. Predloženim odgovorima se autorima čitanki pripisuju određeni pogledi na svet i vrednosni sudovi. Ali, možda za to ipak nemamo dovoljno podataka. Pogledajmo zato kakav je kontekst u kome oni nude đacima svoje čitanke: možda tako, zaobilazno, ipak stignemo i do njihovih stavova.

178 Iako je reč o čitankama iz dvehiljaditih – a možda i baš zbog toga – događaji iz devedesetih u Srbiji poslužiće i ovde, kao i u prethodnom primeru, kao osnova za analizu. Upravo su u ranim devedesetim feministkinje oštro i jasno artikulisale potrebu da se progovori o nasilju nad ženama. Povećan broj slučajeva seksualnog nasilja i nasilja u porodici, u Srbiji, tokom i posle ratova na prostorima Jugoslavije, bio je glavni razlog za osnivanje brojnih grupa za borbu protiv nasilja nad ženama. Prema statističkim podacima o stanarkama Sigurnih ženskih kuća, od kojih je prva osnovana 1994, 76 odsto zlostavljanih žena imalo je između 20 i 40 godina; isti procenat žena bio je nezaposlen. Što se bračnog stanja tiče: udate žene činile su 65 odsto zlostavljanih žena; najveći broj nasilnika, njih 67 odsto, bili su muževi.⁵⁵ Feministkinje su nastojale da to nasilje učine vidljivim: u patrijarhalno na-

---

53 Takvo tumačenje ne uzima toliko – ili ne uzima uopšte – u obzir kontekst u kom je tekst nastao već se oslanja gotovo isključivo na ono što u tekstu piše, to jest na tekst sâm.

54 Uprkos tome što ova pretpostavka deluje najprihvatljivije, ona je zapravo netačna: pitanjima za analizu uglavnom se uspostavlja veza između čobaninovog ponašanja i univerzalno poželjnog ponašanja. Drugim rečima, pitanjima za analizu bajka nije smeštena u kontekst 19. veka, već se njima upućuje na neke stalne, univerzalne vrednosti.

55 Ljiljana Vuletić, “Sigurne ženske kuće”, u Marina Blagojević (prir.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (Beograd:

strojenoj Srbiji o tome se do tada naprosto nije govorilo. Razume se da je uglavnom svaki pokušaj – a govor o nasilju nad ženama to jeste – temeljnog preispitivanja kulturom zadatih i mahom prihvaćenih porodičnih odnosa imao izrazito slabe izgleda na uspeh i najčešće je bio javno odbacivan.

O “tišini” kao uzroku i posledici tog nasilja govore i sledeći principi SOS grupe za pomoć ženama žrtvama nasilja:⁵⁶

Žena nije kriva za nasilje koje je preživela

Muško nasilje nad ženama je prisutno u svim kulturama i kroz sve vekove. Bez obzira na to šta je žena uradila ona ne može biti kriva za nasilje koje je preživela. Odgovornost i krivica su nasilnikovi. Žene obično traže krivicu u sebi jer društvo i država (kroz porodicu, obrazovanje i socijalizaciju) legitimizuju muško nasilje nad ženama i proizvode ideologiju po kojoj je žrtva kriva. Zbog toga žene često ne mogu da prepoznaju i imenuju nasilje koje trpe. (str. 163)

Imenovanje nasilja je politički čin

Svaki čin nasilja je društveni i politički fenomen. Muško nasilje nad ženama nije stvar pojedinačnog hira već osnova društvene konstrukcije muškog pola i zato se smatra delom svakodnevice. Pre svega je važno da žena imenuje nasilje koje trpi (premlaćivanje, silovanje u braku, mentalno zlostavljanje, incest, seksualno ucenjivanje na poslu... itd.) i da zna da je svako nasilje zločin. Imenovanjem nasilja koje trpi ona tom nasilju počinje da se suprotstavlja. (str. 164)

Muško nasilje nad ženama nije lični problem već društveni fenomen

Fizičko/seksualno/mentalno nasilje nad ženama je jedan od društvenih oblika kontrole nad ženama kroz vekove i civilizacije. Muško nasilje je proizvod nejednake raspodele moći među polovima. Preko nasilja muškarci obnavljaju svoju polnu nadmoć. Nauke smatraju da je to oblik porodičnog konflikta u kome jednako doprinose obe strane. Ali to nije tačno. (str. 164)

Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998), str. 182–185.

56 Lepa Mladenović, “Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja”, u Marina Blagojević (prir.), *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* (Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998), str. 163–165.

SOS se meša u porodicu

Građanski moral nalaže nemešanje u porodične stvari što podrazumeva zaštitu moćnih, to jest muškaraca. Tim činom žrtve porodičnog nasilja ostaju izolovane i bez mogućnosti da izađu iz podređenog položaja, a to su pre svega žene i deca. Proizvod ovog morala je i porodično pravo po kome seksualno zlostavljanje u braku nije kažnjivo. (str. 165)

180 Dakle, uprkos tome što su članice ženskih pokreta sada već odavno javno upozorile da muško nasilje nad ženama ne samo da “nije stvar pojedinačnog hira” već da je deo društveno konstruisanog nejednakog odnosa među polovima/rodovima, autorici čitanki – u datom slučaju u analizi “Nemuštog jezika” – to naprosto ne uzimaju u obzir. Štaviše, njihova pitanja jasno govore o tome da se u školskim udžbenicima u protekloj deceniji i po nije mnogo šta promenilo u vezi sa rodnom (ne)jednakošću. Pa sad mi možemo da se pitamo šta još treba da se uradi – nakon petnaest godina od osnivanja prve Sigurne kuće u Srbiji i posle raznih akcija ženskih grupa koje su javno govorile o nasilju nad ženama – da pitanje o prebijanju trudne žene ipak ne ostane iz analize bajke u oba izdanja čitanke. Pošto to pitanje nisu postavili, autori su temi porodičnog nasilja pristupili u skladu sa “tradicijom” koja nasilje shvata kao “porodičnu/privatnu” stvar. Drugim rečima, autori *samo* nisu spomenuli ono o čemu se u Srbiji i inače ne govori.⁵⁷

Za pretpostaviti je da su autori datih čitanki kompetentni da sastave pitanja – u skladu sa zadatim kurikulumom – za analizu književnih tekstova uz čiju će pomoć učenici “pravilno” razumeti tekst i usvojiti njegove poruke. Pa da pogledamo.

---

57 Feministkinje su odavno ukazale na to da se muško nasilje obično legitimise i (p)održava unutar porodice i obrazovnih institucija, to jest u toku socijalizacije pojedinca. Tako je, recimo, neuspela saradnja između policije i feministkinja samo naizgled ekstreman primer posledica koje često prate socijalizaciju unutar patrijarhalnog društva. Premda je zakonom bilo predviđeno da policajci odu na adresu na kojoj je slučaj nasilnog ponašanja prijavljen, oni su to često odbijali. (Lepa Mladenović, “Pet godina SOS-a”, u Marina Blagojević [prir.], *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* [Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, 1998], str.132). Razlog za takvo ponašanje policajaca očitmo možemo naći u prihvaćenom shvatanju da se ne treba “mešati” u porodične odnose, pa čak ni kada je to “mešanje” u opisu posla za koji je osoba obučena i plaćena.

Čitanka iz 2005:

Saznanje da će neko uskoro biti otac, da će imati porod, velika je radost koja se najčešće glasno iskazuje i deli sa najbližima, sa ženom, budućom majkom. Da li čobanin odoleva i ovom iskušenju samo zbog svog života?

Pretpostaviti da je očinstvo “velika radost” jeste i vrednosni sud. Naglasivši da se radost “najčešće” glasno iskazuje, autor ipak ostavlja prostor za one koji svoju radost zadržavaju u sebi. Kako god: rođenju deteta se svi moraju radovati. Potom sledi da je žena mužu najbliža osoba, iz čega se konstruiše “srećni” heteronormativni model: porodica koju čine muž, žena i dete jeste “najveća radost”.

Da li čobanin odoleva i ovom iskušenju samo zbog svog života? jeste pitanje koje implicira da život nije jedini razlog što čobanin ne odaje tajnu. Pravi razlog bi moglo biti njegovo obećanje zmijskom kralju. Iz čega sledi da je ispunjenje obećanja jednako bitno kao i život, ili čak važnije od života, pa onda i od “najveće radosti” koja se deli sa najbližom osobom. Tako, čuvanje tajne po svaku cenu upućuje i na koncept idealne muškosti koji, između ostalog, podrazumeva i snažan osećaj čuvanja časti među muškarcima (iako zmija, i zmijski kralj je muško).

181

U bajkama se prepliću čudesni motivi i slike realnog života. Navedi primere iz ove bajke. U bajka-ma ima i prevaziđenih shvatanja koja se ne mogu odobriti. Pokaži to na primeru iz ove bajke.

Kako bismo razvrstali čudesne motive i slike iz života u bajci? Čudesan je nemušti jezik i sve u vezi sa njim. Realno je: obogatiti se, venčati se, jahati konja i prebiti ženu. Na šta se misli kada se kaže “prevaziđena” shvatanja? Ako “ne mogu odobriti” shvatimo kao moralni sud o prevaziđenim shvatanjima i primenimo to na nasilje, ni tada pretpostavljeni patrijarhalni sistem vrednosti nije ugrožen: prebijanje žene nije ni loše ni neprihvatljivo, nego je prevaziđeno.

Naposletku, ostaje zanimljivo – ili zastrašujuće, zavisi ko čita – s koliko lakoće autor čitanke postavlja nejasna i irelevantna pitanja o bajci. On pita:

Šta nam kazuju iskušenja kojima čobanin odoleva? (Zašto je teško pronicí u tajne prirode i sveta, doći do istine i naučnog saznanja?)

Kako je moguće da autor – edukator koji treba da, u idealnom slučaju, na najjasniji i najjednostavniji način osnovne teme i poruke književnog teksta prenese učenicima – postavi tako besmisleno pitanje o “tajnama prirode i sveta” i saznavanju

“istine” umesto da đake pita o kraju bajke koji je istovremeno i njena poenta, skoro pa naravoučenije?

S obzirom na to da se u oblasti analize udžbenika smatra da pol autora može bitno uticati na izbor materijala za udžbenike, pročitavši imena na koricama čitanke za 8. razred iz 2007, neko bi mogao da pomisli da će se tumačenje “Nemuštog jezika” u toj čitanci razlikovati od prethodnog. Međutim, pokazaće se, žensko koautorstvo nije čak ni zagrebalo po dominantnom patrijarhalnom sistemu vrednosti svojim pitanjima za analizu. Od šest postojećih celina u okviru kojih se nalazi po nekoliko pitanja izdvajam dve u kojima je nasilje makar implicirano.

Prvo pitanje:

Posmatraj lik glavnog junaka ove bajke i zapazi što više njegovih pozitivnih osobina. Razmisli i o njegovim manama. Spremi se da ih prokomentarišeš i objasniš zašto su one takođe delotvorne u sklopu ove bajke.

182 Za razliku od prethodnog autora, autorke su ovde naglasile da čobanin ima i neke mane. Iako one na te mane ukazuju u množini, uzmimo da čobanin ima samo jednu manu – on je nasilan. Onda su moguća dva odgovora na pitanje o delotvornosti. Strukturni: upotrebom nasilja raspliće se zaplet bajke, to jest prebijanje žene je delotvorno kao funkcionalan element sižea. Praktični: delotvornost mane jeste delotvornost nasilja – žena se posle batina smirila i nije više postavljala pitanja. Nijedan odgovor nije moralno prihvatljiv, ali je to presudno samo za potonji.

Drugo pitanje:

Posmatraj završni deo bajke. Po čemu je on neobičan? Kako se razlikuje od tipičnog kraja bajke? Po kojim svojim karakteristikama se završni deo Nemuštog jezika pretvara u šaljivu pripovetku? Uoči prelomnu tačku fantastičnog i humorističnog u tekstu i obrazloži je.

Autorke čitanke ističu šaljivi (?!) ton kraja bajke. Šta je tu šaljivo? Poslednja rečenica svakako nije. Onda preokret kojim se bajka razrešava? Čobanin uzme batinu i prebije trudnu ženu, u “najvećoj radosti” – smešno? Možda nasilje ponekad i jeste smešno.⁵⁸ Ili efektno. Ili uznemirujuće kada, na primer, pomera granice usvojenih

---

58 Kada bi “Nemušti jezik” bio adaptiran, na primer, za pozorište, scena prebijanja žene ličila bi na burlesku i verovatno izazvala smeh kod publike. Takve pozorišne predstave, međutim, za razliku od osnovne škole, ne spadaju u obavezno obrazovanje.

moralnih predstava o dobru i zlu. Međutim, autorke čitanke misle baš na humorističan kraj ove bajke – to jest prebijanje žene. To je nasilje nad književnim tekstom, i đacima – i nije smešno.

Autorke traže da se prepozna i obrazloži prelomna tačka između fantastičnog i humorističnog u tekstu. Fantastično je valjda to što čobanin razume razgovor psa i petla, a humoristično je kada čobanin uzme batinu i istuče trudnu ženu. (Eto prelomne tačke, i još smešne.) Suvišno je pitati: da li je u redu da autorke – očekivali bismo, edukatorke – zaključe sekciju pitanja za analizu sugerisanjem da je nasilje s kraja bajke – smešno?

Možda se kao odbojna može uzeti uporna ženina radoznalost (koja nema veze sa *pronicanjem u tajne prirode i sveta*, niti sa *istinom i naučnim saznanjem*), i po cenu života svoga muža, pa je to opravdanje za čobaninovo nasilje. Ako je tako, onda se od pretpostavljenog čitaoca očekuje da se poistoveti sa muškim likom u bajci i bude njegov saučesnik. Kako s vremenom pojam implicitnog čitaoca prestaje da bude rodno neutralan, treba skrenuti pažnju na to da je poistovećivanje nametnuto kako dečacima tako i devojčicama. Odakle sledi da je devojčicama “sugerisano” ne samo da se identifikuju sa nasilnim ponašanjem glavnog junaka već i to da se unapred pripreme da opravdaju porodično nasilje ako i kada se s njim susretnu. Sudeći po navedenoj statistici o stanarkama Sigurnih kuća, verovatno je da će se neke od učesnica osnovnih škola suočiti, ako već i nisu, sa nasiljem u porodici.

183

Mogli bismo tvrditi, makar i humoristično, da bi čak i interpretacija koja bi prebijanje žene u bajci eksplicitno tretirala kao ispravan postupak bila prihvatljivija od prećutkivanja ili humorističkog tumačenja. Već sam istakla da kritička analiza diskursa naglašava upravo važnost prećutanog, onoga što se podrazumeva, to jest što se uzima zdravo za gotovo; na osnovu toga da se zaključiti da su autori navedenih čitanke svojim pitanjima za analizu “Nemuštog jezika” ne samo prekršili osnovna pravila tumačenja književnog teksta već i da su, tretirajući prebijanje žene kao toliko uobičajeno i prihvatljivo da čak nije ni vredno pomena, legitimisali nasilje nad ženama bar, s obzirom na sadržaj bajke, unutar porodice.

III.3. (Ne)stvarni život Roma (čitanka za 7. razred)

Prema zvaničnim podacima prikupljenim tokom popisa stanovništva 2001, ukupna populacija u Srbiji (bez Kosova) bila je 8.150.000 stanovnika; od toga je bilo 108.000 pripadnika romske manjine.⁵⁹ Prema nezvaničnim podacima nevladinih

---

⁵⁹ Statističke podatke, kao i uvide o obrazovanju Roma preuzimam iz teksta “Srbija: situacija u zemlji i radna strategija REF-a”, koji je

organizacija Roma ima blizu 800.000. Vladin sektor priznaje da zvanični podaci nisu tačni i prihvata da u Srbiji živi između 450.000 i 500.000 Roma, što je 6,2 odsto od ukupnog stanovništva. S obzirom na siromaštvo, nezaposlenost, obrazovanje i zdravlje, stanje romske manjine u Srbiji je veoma teško. Gotovo 80 odsto romske dece ne završi osnovnu školu, srednje stručne škole završi približno šest odsto, dok do visokog obrazovanja stigne manje od jedan odsto romske populacije.

Tinde Kovač-Cerović smatra da su dve stvari ključne za loše ili nikakvo obrazovanje romske dece. Prva su administrativne prepreke oko upisa u institucije namenjene predškolskom/osnovnom/srednjem obrazovanju. Druga su problemi koji nastaju kada romska deca upišu školu: oni najčešće vode ka tome da ta deca školu napuste.⁶⁰

184 Prijavljena stalna adresa boravka, obavezna za upis u školu, jeste jedna od najčešćih otežica za upis romske dece: kako većina njih živi u neregistrovanim naseljima, škole nisu obavezne da ih upišu.⁶¹ Upis deteta u osnovnu školu uslovljen je i lekarskim pregledom i prolaskom testova za procenu spremnosti. Nezaposleni Romi, kao i oni bez registrovane adrese, često nemaju zdravstveno osiguranje, pa je za njihovu decu gotovo nemoguće organizovati lekarski pregled. Testovi za procenu spremnosti deteta da krene u prvi razred osnovne škole prilagođeni su pripadnicima većinske kulture u društvu i podrazumevaju neke unapred savladane veštine kao što je, na primer, upotreba papira i olovke.⁶² Loši rezultati romske dece na tim testovima imaju za posledicu njihovo upisivanje u specijalne škole. Štaviše, školsko osoblje i opštinski službenici ohrabruju romske roditelje da svoju decu upišu u specijalne škole – namenjene deci sa posebnim potrebama – ističući besplatne obroke, besplatne udžbenike i davanje socijalne pomoći kao posebne pogodnosti koje pružaju te škole. Jednom upisana u specijalne škole, deca više nemaju pravo da pređu u regularne osnovne/srednje škole. Kovač-Cerović takođe naglašava da posle prekidanja osnovnog ili srednjeg obrazovanja više ne postoji zakonski način da se dete vrati u redovnu nastavu.⁶³

---

pripremila Tinde Kovač-Cerović uz učešće Petra Antića u pojedinim poglavljima. Tekst je dostupan na: <http://www.romaeducatifund.hu/documents/Country%20strategy%20SR%20srpski%2009%2005.pdf>

60 *Ibid.*, str. 13-17.

61 *Ibid.*, str. 13.

62 *Ibid.*

63 *Ibid.*, str. 14.

Kada govori o sistemskim preprekama unutar obrazovnih institucija koje romsku decu navode da napuste školu, Kovač-Cerović ističe pre svega neobučenos predavača za inkluzivno obrazovanje i odsustvo roditelja romske dece iz školskih odbora.⁶⁴ Naglasivši političku osetljivost reforme kurikuluma u srpskom obrazovnom sistemu, autorka ukazuje na to da romska deca nemaju podršku za savladavanje zahtevnog programa, koji ne samo što podrazumeva određena predznanja već i ne korespondira sa njihovim svakodnevnim iskustvom. Zbog sistema ocenjivanja u školama, koji se zasniva na upoređivanju učenika po znanju, Romi se, kao pripadnici manjinske grupe u društvu, često nalaze u podređenom položaju u odnosu na pripadnike većinske etničke, kulturne grupe.

Navedene, kao i mnoge druge prepreke u procesu integracije romske dece u obrazovni sistem su zbog svog institucionalizovanog karaktera postale čak i legitimne. Da najčešće nisu u pitanju pojedinačni slučajevi diskriminacije pripadnika romske manjine već sistemsko i smišljeno delovanje diskursa i strategija isključivanja unutar institucija, pokazuje i analiza romske narodne pesme "Uspavanka" koju je ponudio autor čitanke za 7. razred osnovne škole.⁶⁵

Narodna romska pesma Uspavanka

185

Razapela sam ljuljku pod šljivom
i detetu je dobro...

Kiša pada, okupa ga.
Lišće sleti, pokrije ga.
Koža prođe, podoji ga.
Vetar dune, uljulja ga.

Spavaj sine, mirno spavaj,
slušaj majku i ne plači.

(Prepevao Branko V. Radičević)

---

⁶⁴ *Ibid.*, str. 16.

⁶⁵ Živan Lukić, Čitanka za 7. razred osnovne škole (Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, osamnaesto [!?] izdanje, Beograd, 2004.), str. 24–26.

Analiza teksta

Pokušajmo, za trenutak, da uđemo u svet ove kratke, ali nesumnjivo lepe pesme. Pođimo najpre od onoga što je najuočljivije, osmotrimo njenu spoljašnju kompoziciju. Od kojih je delova pesma sastavljena? Kompozicija joj je, kako se to kaže, klasična, standardna – trodelna: uvod – glavni, pretežni deo – zaključni deo.

I – Uvodni deo, upravljen zamišljenom slušaocu, jednom pesničkom slikom određuje prostor pesme: sve što se događa, vidi i čuje, događa se u prirodi, pod šljivom.

II – Ređaju se (četiri) slike, dodaje se slika na sliku (opišite svaku od njih obogaćujući ih detaljima koje sami zamišljate), sklapa se jedna šira, opšta slika zadovoljnog odojčeta, čije su potrebe, prvenstveno fizičke, namirene.

III – Čuje se majčin uspavljajući glas, direktno upućen detetu.

To je spoljašnji izgled (kompozicija) i svet pesme (motivi). Ali u lirsku pesmu utkani su i elementi umetnikovog unutrašnjeg sveta: njegova osećanja, misao, mašta. (U narodnoj lirskoj pesmi pesnik taj svet ne prikazuje kao svoj, lični, već ga pripisuje drugim ljudima, predmetima i pojavama.) Pročitajte pesmu ponovo (u sebi) pa otkrijte najvažnija osećanja i raspoloženja ličnosti koja kazuje uspavanku. Pođite od majčinog glasa – šta u njemu treperi? Opišite osećanja koja taj glas budi u čitaocu (potvrdite to i primerima iz vlastitih doživljaja, ako ste ih imali, na primer, u porodici).

Osim toga što govori o ljubavi i nežnosti prema detetu, pesma nas upućuje i na druge vrste motiva. Šta nam npr. govore pojedine pesničke slike (uzgred da kažemo, svaka od njih ponaosob zaslužuje da bude tema posebnih literarnih ili likovnih obrada, zar ne?): ljuljka sa detetom razapeta pod šljivom, kiša koja pada i kupa dete, lišće koje ga pokriva...?

Slika ljuljke razapete pod šljivom uvodi u pesmu i određuje njen prostor (kompoziciona uloga pesničke slike). Pesnik nam je ostavio mogućnost da ambijent (prirodnu sredinu) povežemo sa životom ljudi koje naslućujemo u pesmi. Obratite pažnju: Razapela sam ljupku..., slično kao kad kažemo: Razapeli smo šator..., što znači – samo privremeno, za izvesno vreme. I uz pomoć naše mašte i znanja započinje priča o Romima: da je taj narod večito u pokretu, u prirodi, gde padnu, tu

život žive – razapeće ljuljke pod šljivama, čerge na poljanama, pored puteva, sa improvizovanim staništima, bez želje da se skrasi na jednom mestu, a sa jednom jedinom izvesnošću: da se ide dalje. (Otuda u pesmi i taj utisak širine, otvorenog prostora, privremenosti – kao s puta na put.) Nastavite da pričate imajući na umu da se, znači, i u ovoj kratkoj pesmi ogleda život, utvrđujući istovremeno koliko se misao o elementarnom i nespontanom, slobodnom životu Roma iskazuje i kroz ostale pesničke slike.

Priroda je bitan, temeljan činilac ove pesme. Životinje, drveće, kiša, vetar, pomažu ljudima i dobijaju ljudske karakteristike (u nekim romskim umotvorinama vetar je predstavljen kao biće koje “ima kosu i češlja se”, kao “gospodar” itd.). Procenite u kojoj meri lepota ove pesme dolazi od utiska o jednostavnosti prirode i života, pa onda i jednostavnosti pesme.

Majka iskazuje ljubav; međutim, šta ona pevajući (pevušeci) želi da postigne? Šta joj pomaže da uspava dete? Kakvi su ritam, melodija, zvuk pesme? Pokušajte da osetite i ocenite poetske vrednosti koje se nalaze u njenom jednoličnom, sanjivom ritmu ljuljke, u tihom melodiji kojoj je cilj da uspava dete, u njenom zvuku.

Romi imaju razvijenu usmenu književnost. Među usmenim tvorevinama najznačajnije su im legende, bajke i pesme. Po lepoti se naročito ističu balade i romanse.

Iako stalno u pokretu, pritisnuti brigom za opstanak, Romi nisu zaboravili priče i slike iz svoje starine, koje su govorile o životu i običajima. Nosili su ih sa sobom, pamtili ih, ugrađivali u pesmu i predanje i prenosili usmenim putem. Od toga je zapisano samo nešto priča i pesama.

Na osoben, poeziji svojstven način, romska poezija je – prirodna i neposredna, na izvoru samoga života – govorila o tom životu: emocijom, rečju, slikom. Govorila je o postojanju jednog malog naroda, koji je krenuo iz severne Indije i razasuo se po celom svetu. Možemo pretpostaviti kakav je jad morao vladati u napaćenoj duši koja je zapavila: *Učini ljubav nesrećnom ciganinu: / Neka sav svet pomre, / A ti, Bože, preživi.*

U pisanoj književnosti među Romima se ističu Mateo Maksimof (Francuska), pesnici Bronislava Vajs-Papuša (Poljska), Aleksandro Germano (Rusija), Slobodan Berberski i Rajko Đurić (Srbija). Berberski i Đurić su objavili po nekoliko zbirki pesama: Berberski – *Ža kišom biće du-*

ga, Proleće i oči, Uze, Dnevnik rata; Đurić – Rom traži mesto pod suncem, Bez doma, bez groba, Prastara reč, daleki svet i dr.

Jedan od ciljeva autora čitanke jeste da analizom književnog teksta postigne kod učenika “bolje razumevanje” tema i poruka iz teksta. U slučaju romske narodne pesme, autorov pokušaj da se dođe do boljeg razumevanja može biti usmeren, s jedne strane, na sticanje novih znanja o romskoj narodnoj poeziji, njenim simbolima i značenjima proizvedenim u kontekstu romske narodne tradicije i, s druge strane, na upoznavanje učenika sa životom romskog naroda, uzimajući u obzir razliku između života Roma nekada i njihovog života danas.

Međutim, ako pažljivije pogledamo, videćemo da autor u svojoj analizi ne pravi razliku između tumačenja romske narodne pesme i diskusije o “autentičnom” romskom identitetu, i zapravo iskrivljuje i kombinuje objašnjenje pesme i predstavljanje identiteta da bi se “bolje razumela” pesma. Autor takođe uklanja i granicu između dve vremenske perspektive: nekada i sada. Postignuta “bezvremenost” nameće utisak da su vrednosti date u narodnoj pesmi iste one vrednosti koje dominiraju i današnjim životom Roma. Tumačenje pesme teži da predstavi Rome uopšte. Na stranu sad analiza kompozicije pesme, njenih simbola i motiva. Ovde nas, pošto i sam autor na tome insistira, zanima sledeće: kako on predstavlja Rome?

Sve do pred kraj analize, autor ne pruža indikacije o učestvovanju Roma bilo u životu savremenog srpskog društva bilo nekog drugog savremenog društva. Mogli bismo biti “humoristični”, pa zaključiti da su Romi, prema shvatanju ovog autora, drevan, izumrli narod. Ali, šta nam je zaista sugerisano analizom narodne pesme?⁶⁶

Autor objašnjava:

Obratite pažnju: Razapela sam ljuljku..., slično kao kad kažemo: Razapeli smo šator... što znači – samo privremeno, za izvesno vreme.

Budući da su privremena rešenja te mogu poslužiti samo za izvesno vreme, autor uspostavlja analogiju između ljuljke i šatora. Iz te tvrdnje logično sledi da ne posto-

---

66 Kratka narodna pesma “Uspavanka” ilustrativana je i za to kako Yuval-Davis vidi žene kao prenosioce “kulturnih tradicija, običaja, pesama, jela i... maternjeg jezika” unutar kulturnih kolektiva: od žena se očekuje da simbolizuju i čuvaju kulturne granice prema drugim kulturnim grupama.

ji slučaj u kome bi šator bio korišćen kao smeštaj na duže vreme ili za stalno. Videli smo, Romi uglavnom žive u nehidijenskim, neregistrovanim naseljima, često smeštenim u centru grada. Objekti u kojima oni žive napravljeni su od raznih kartona, šatora, limova i najčešće nemaju sprovedenu ni vodu ni električnu energiju. Vlada Srbije nije našla trajno rešenje tog problema niti poboljšala životne uslove Roma.

Autor nastavlja:

I uz pomoć naše mašte i znanja započinje priča o Romima: da je taj narod većito u pokretu, u prirodi, gde padnu, tu život žive – razapeće ljuljke pod šljivama, čerge na poljanama, pored puteva, sa improvizovanim staništima, bez želje da se skrase na jednom mestu, a sa jednom jedinom izvesnošću: da se ide dalje.

Nije jasno na čiju maštu i čije znanje se autor poziva. Ko stoji iza zamenice “mi”? Pretpostavimo da učenici na osnovu pesme i njene analize treba da zamisle (“maštaju”) kako Romi zaista žive. Ni u tom slučaju autor ne ostavlja učenicima prostor za samostalno maštanje. Naprotiv, sve pretpostavke – romski narod je uvek u pokretu, Romi ne žele da se “skrase” na jednom mestu – izriče sam autor, nametnuvši učenicima na taj način poželjne veze između pesme, njenog tumačenja i konkretnog života Roma.

189

Dalje, sintagma “naše znanje” implicira nekakvo predznanje o Romima koje prethodi tumačenju romske pesme u čitanci. Istovremeno, to “naše znanje” zajedničko je učenicima i autoru čitanke, ali se svakako ne odnosi i na male Rome. Pored onog iz školskih udžbenika, znanje koje učenici mogu imati o Romima dolazi iz svakodnevnog iskustva: porodica, druženje s decom, mediji itd. U tom slučaju, autor analize pesme implicitno referiše upravo na stvarni, savremeni život Roma, najveće manjinske grupe u Srbiji, obnavljajući i učvršćujući najčešće stereotipe o njima u javnom diskursu: na osnovu “našeg” znanja iz svakodnevnog života očigledno je da Romi, čergari, žele da se sele, to jest ne žele da se nastane na jednom mestu i žive kao “mi”.

I dalje:

Nastavite da pričate imajući na umu da se, znači, i u ovoj kratkoj pesmi ogleda život, utvrđujući istovremeno koliko se misao o elementarnom i nespontanom, slobodnom životu Roma iskazuje i kroz ostale pesničke slike.

Autor odlazi korak dalje u svojoj analizi istakavši da Romi vode elementaran, nespontan i slobodan život. Iz toga sledi da Romi ne učestvuju u odnosima moći unu-

tar društva niti su njima uslovljeni. To, međutim, nije tačno: činjenica da romska deca zbog neregistrovanih adresa ne mogu da se upišu u školu samo je jedan od primera delovanja odnosa moći u društvu. Drugim rečima, da bi o njemu vodile računa državne institucije (za obrazovanje, za zdravstvenu negu, za rad... itd.), svaki građanin Srbije mora imati registrovanu adresu i plaćati porez državi. S obzirom na to, nipošto se ne bi moglo reći da Romi koji ne žive na registrovanoj adresi vode nespontan i slobodan život. Naprotiv, baš zato što nemaju stalno mesto boravka, oni su građani drugog reda.

Autor piše o romskoj kulturi:

Iako stalno u pokretu, pritisnuti brigom za opstanak, Romi nisu zaboravili priče i slike iz svoje starine, koje su govorile o životu i običajima. Nosili su ih sa sobom, pamtili ih, ugrađivali u pesmu i predanje i prenosili usmenim putem. Od toga je zapisano samo nešto priča i pesama.

Napomena autora o tome da su Romi bili “pritisnuti brigom za opstanak” u suprotnosti je sa njegovom pričom o njihovom slobodnom i nespontanom životu. On tek implicira probleme koje stvara život “u pokretu” i ne navodi konkretne razloge za zabrinutost Roma za opstanak.

190 Kada objašnjava romsku kulturu, autor naglašava da je samo “nešto” – pretpostavićemo ne mnogo – priča i pesama zapisano. Ali, on ne navodi razlog za nesrazmeru između usmene i pisane romske tradicije. Na osnovu toga možemo zaključiti da autor prenebregava da izrekne jedan od mogućih razloga – visoku nepismenost Roma koja je posledica nedostatka njihovog osnovnog obrazovanja.⁶⁷

Autor poentira:

Možemo pretpostaviti kakav je jad morao vladati u napaćenoj duši koja je zavapila: Učini ljubav nesrećnom ciganinu: / Neka sav svet pomre, / A ti, Bože, preživi.

Uprkos tome što prema nekim analitičarima diskursa upotreba citata u tekstu povećava mogućnost za dijalog – interakciju između različitih “glasova” – autor čitanke navedenim citatom to ne postiže. On citira tri stiha ne navodeći naziv pesme iz ko-

---

67 Pažnju treba skrenuti i na činjenicu da je obavezno osnovno obrazovanje zakonom propisano za sve građane u Srbiji. Međutim, videli smo da je upis u osnovnu školu Romima najčešće unapred onemogućen, a potpuno svaljivanje krivice za to na njihove roditelje licemerno je.

je su ti stihovi preuzeti niti kontekst u koji ih treba smestiti. Premda je stihovima jasno ukazano na nesreću Ciganina, ipak je nejasno zbog čega bi ta nesreća bila dovoljan razlog za surovu molbu – da se pomori čitav svet. Međutim, molba “nesrećnog Ciganina” bi nesumnjivo bila jasnija da je autor naveo i poslednja dva stiha pesme.

MOLBA

Niko kao ti, gospodine bože.
Učini ljubav nesrećnom Ciganinu
Neka sav svet pomre,
a ti, bože, preživi.
Pamet u glavu
kad iznova svet stvaraš.⁶⁸

Priznaćemo, kraj pesme menja naš prvi utisak o surovosti Ciganinove molbe. Jedno razumevanje poslednjih stihova u pesmi – a čini se i jedino – nameće se samo od sebe: reč je o molbi za socijalnu pravdu. Budimo i pomalo naivni u našem čitanju, pa to formulišimo i ovako: u pitanju je molba za stvaranje pravednijeg sveta. S obzirom na takav kraj pesme, legitimno je sledeće pitanje: kako je moguće da autor čitanke bude tako *nepravedan* prema kratkoj “Molbi” da naruši njenu celovitost i koherentno značenje, i izostavi poslednje stihove koji eksplicitno upućuju na nejednaku i nepravednu podelu moći i bogatstva u društvu?

191

Ako “slobodan”, “nesputan” i “elementaran” život Roma izjednačimo sa njihovim realnim životom u nehigijenskim, neregistrovanim naseljima, njihovim lošim zdravstvenim stanjem i opstajanjem ispod granice siromaštva, što jeste jedna od sugestija ponuđenog tumačenja uspavanke, postaje jasno da autor čitanke prećutno (p)održava i opravdava takav položaj romske manjine u Srbiji: *taj narod [je] večito u pokretu, u prirodi, gde padnu, tu život žive... bez želje da se skrase na jednom mestu, a sa jednom jedinom izvesnošću: da se ide dalje*. Svojom analizom autor čitanke legitimise neravnopravan položaj Roma, njihovu praktičnu isključenost iz gotovo svih vidova života u Srbiji – političkog, ekonomskog, kulturnog – koja je rezultat izrazite marginalizacije manjinskih grupa.

---

68 Jedna od verzija prevoda pesme “Molba” dostupna je i na sajtu NVO “Budi moj prijatelj”:
<http://www.budimojprijatelj.com/?q=node/109>

ZAKLJUČAK: ČIJE JE ZNANJE?

Ukazavši na dominaciju kulturnog kapitala srednje klase unutar obrazovnih institucija, Bourdieu ističe neophodan uslov za ispravno razumevanje onoga što škola čini: kultura, to jest kulturni kapital u školi ne smeju se posmatrati kao neutralni, oni su aktivni *saučesnici* u proizvodnji odnosa u društvu. Ako prihvatimo da je u udžbenicima zastupljen kulturni kapital jedne društvene grupe i jedan mogući prikaz *stvarnosti*, možemo se zapitati, sledeći Bourdieua, čiji sistem vrednosti i čije *istinito* i *legitimno* znanje dominira u čitankama za jezik i književnost u Srbiji?

Ovde je bitno ukazati na dva momenta. Prvo, analiza tri primera iz čitanki jeste preliminarna te zbog toga treba računati sa njenim verovatnim nedostacima. Drugo, ponuđena analiza predstavlja jedno moguće tumačenje uslovljeno jednim mogućim – mojim – pogledom na svet. Ako, međutim, samo za ovu priliku pretpostavimo da uvidi i zaključci izvedeni na osnovu analize tri primera iz čitanki jesu reprezentativni, možemo barem da pokušamo da odgovorimo na pitanje: čije znanje dominira obrazovanjem u Srbiji?

192 Prvi primer, tekst Matije Bečkovića, jasno govori i o muškom i o nacionalnom/nacionalističkom pogledu na svet utemeljenom na pretpostavci o jedinstvenom srpskom narodu i njegovom homogenom, patrijarhalnom duhu. U okviru tog sistema žene su dobile ulogu bezimernih supruga, udovica i majki koje neguju, sahranjuju i oplakuju srpske *heroje*. Druga analiza ukazuje na snažno delovanje patrijarhalnog diskursa koji, posredstvom stereotipa o privatnom i javnom, o (idealnoj) muškosti i ženskosti, o porodičnim ulogama itd., uspostavlja i (p)održava rodnu nejednakost i pretpostavljene vrednosti patrijarhalne porodice. Konačno, analiza ponuđenog tumačenja romske narodne pesme, koja počiva na uvidima Kovač-Cerović o stvarnom životu romske dece u Srbiji, ukazuje na namerno, sistemsko isključivanje najbrojnije manjine u Srbiji iz sistema obrazovanja.

Sve što je rečeno vodi ka zaključku da sistem vrednosti impliciran u čitankama korespondira sa *znanjem* i *tradicijom* one privilegovane grupe unutar zajednice koja se raspoznaje isključivo po svom srpskom etničkom identitetu. Uprkos grubim uopštavanjima, legitimno je – i neophodno – postaviti pitanje: kakva je budućnost pred društvom čiji sistem obrazovanja koristi čitanke za osnovnu školu zasnovane na diskursima koji uspostavljaju, obnavljaju i održavaju, eksplicitno ili implicitno – svejedno, negativne stereotipe o Drugom (etničkom drugom, rodnom drugom) i afirmišu etnički homogeno, patrijarhalno društvo, u kome žene treba da budu poslušne a etničke manjine “privremene”?

